

KUR'AN'DA TOPLUMSAL ÇATIŞMA*

Mustafa SARMIŞ**

ÖZET

Kur'an insanların düşüncelerini ve dünya görüşlerini etkilemekte, böylece onların davranışlarını yönlendirmektedir. Kur'an'ın temel amacı, insanı ve toplumu Allah merkezli bir yaşamla tanıştırmak ve onların değişmelerini sağlamaktır. Kur'an, toplumdaki haksızlıkların ve eşitsizliklerin önüne geçmekte ve kutsal olanın temel alınarak toplumun adaletli bir yapıya sahip olmasını istemektedir. Kur'an'a inanan mü'minler, bu düşüncelerle toplumun yapısını değiştirmek için çatışmaya girmektedirler. Kur'an, bu anlamda toplumsal çatışmaların mü'minlerin engellenmeleri nedeniyle ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Kur'an, toplumsal çatışmalarda yöneticilerin ve gücün önemini belirterek, mü'minlere çatışma sürecinde toplumsal yasalar çerçevesinde belli bir yöntem izlemelerini istemektedir. Kur'an, sınıfsal, ekonomik ve çoğulcu toplumlardaki çatışmaları değerlendirirken toplumsal düzenin sağlanmasının yanında, çatışmaları kutsal bir zemin üzerine oturtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Değişim, Toplumsal Çatışma, Savaş, Çatışma Kuramları, Kur'an Sosyolojisi.

ABSTRACT

Social Conflict in Qur'an

Qur'an affects people's thoughts and worldviews, so it steers their behaviors. The main aim of Qur'an is to introduce a way of life with Allah at the centre to individuals and society and to provide a change in people's attitudes. Qur'an aims to overcome inequalities and unfairnesses in the society and to dominate the life with holy rules so that there will be a fair society. Believers in Qur'an dispute with these thoughts to change the structure of the society. Qur'an emphasizes that social conflicts occur because of these obstructions made by the rest of the society to prevent the believers. Drawing attention to the importance of the rulers and their power, Qur'an advises the believers to follow a method during the conflicts. Qur'an says that conflicts are based on a sacred ground while providing a social order when it assesses the disputes in economical, classical and pluralist societies.

Key Words: Social Change, Social Conflict, War, Conflict Theories, Sociology of Qur'an.

GİRİŞ

Kur'an'da yer alan toplumsal çatışmalar, olaylar, metotlar, toplumsal yasalar ve yönlendirmelerle insanların önüne serilmektedir. Kur'an'ın toplumsal çatışmalara bakışının araştırılmasıyla müslümanların zihinlerinde yer alan çatışma düşüncelerinin beslendikleri kaynakların, çatışma süreci ve alanlarının öğrenilmesi İslam toplumuna yansımalarının neler olduğu ve böylece toplumsal çatışmaların gerçek yönlerinin nasıl olduğu daha iyi kavranabilecektir. Bu bakımdan Kur'an'da yer alan toplumsal çatışmaların nedenleri, Kur'an'ın toplumsal çatışmalarla ulaşmak istediği hedefleri, diğer dinlere ve inançlara karşı toplumsal çatışma açısından bakışının araştırılması önem arz eden bir konu olmaktadır.

Makalemizde Kur'an'da toplumsal çatışmanın alanları, temel dinamikleri ve çatışmaya doğru giden süreçler tespit edilerek mü'minlerin çatışmalarına neden olan başlıklar incelenmiştir. Böylece Kur'an'ın sunduğu çerçevede mü'minlerin toplumsal çatışmalarının hangi çerçevede ve yönlendirmelerle sürdüğü, çatışmalarda hangi noktaların önemli olduğu, ne tür ölçütlerin değer kazandığı ve çatışmaların toplumsal değişime olan etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca sosyolojinin ve Kur'an'ın toplumsal çatışmaya yaklaşımları kavram ve kuramlar açısından karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıklar tespit edilmiştir.

A) Kur'an'da Toplumsal Çatışmanın Alanları ve Temel Dinamikleri

Kur'an'da toplumsal çatışmanın değerlendirilmesinde öncelikli olarak mü'minlerin bilinç yapısının araştırılması gerekmektedir. Kur'an, öncelikle insanı maddi dünyanın olumsuz etkilerinden uzaklaştırmakta ve insanın bilinç yapısını şekillendirerek hayatın bu ideal çizgilerle sürdürülmesini istemektedir. Dolayısıyla mü'minlerin hayatını şekillendirecek olan etken Kur'anî bilinçsel altyapıdır. Kur'an'ın birincil hedefi, dinini yaşayacak olan mü'minin bilinç yapısını değiştirmektir. Bu bakımdan çatışmaların ilk olarak mü'minin düşünce dünyasında, daha sonra davranışlarında aranması gerekmektedir.

1. 'Seküler Büyü'nün Bozulması: Sorumsuz Bireyden 'Mü'min'e Geçiş

Kur'an'la tanışan insan için yaşanan hayat artık bambaşka bir şekle bürünmektedir. İnsan vahiy öğretisini kabul ederek kendisindeki eksiklikleri ve yanlışlıkları kabul etmiş, kendisinin eğitime muhtaç olduğunu ve hayatın anlamını bulmada özgür olmadığını farkına varmıştır. Vahyi gereği gibi alan mü'min bireyin zihni artık tamamen şekillenmiş bir durumdadır. Nihayetinde Kur'an'ın insanda oluşturmak istediği bilinç yapısı oluşmuş ve bu mü'min, hayata farklı bir yer olarak bakmaya başlamıştır. Seküler büyü bozulmuştur artık:

Allah'ın sonsuz kudreti¹ karşısında kendisinin hiçbir gücü olmadığını anlayan

* Bu makale, 2006 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Sosyolojisi Bilim Dalında yapılan "Kur'an'da Toplumsal Çatışma" adlı basılmamış Yüksek Lisans tezimizden faydalanılarak
→→

kibirli insan, bir anda kendisinin ne kadar zayıf bir varlık olduğunun farkına varmıştır. Mü'min, kendisini var eden 'gerçek Rabbi'ni tanımış ve kendisini eğitmesi için tüm varlığıyla ona teslim olmuştur. Hayatın anlamını bulan mü'min,² asıl gerçekliğin ahirette olduğunu anlayarak³, yaşamındaki zevklerinin bir yanılsama ve geçici bir heves olduğunu, bu dünyanın oyun ve eğlenceden başka bir şey olmadığını⁴ tüm kalbiyle kabul etmeye başlamıştır. Yalnızca Allah'a dayanıp güvenen⁵ mü'min, dinini yaşamak için önünde hiçbir engel görmemekte ve hiçbir şey onu durduramamaktadır. Babası, oğlu ya da karısıyla olan bağlarını belirleyen unsurun dini bir temele dayanması⁶ nedeniyle, mü'min olmasıyla birlikte en yakınları bile bir 'öteki'ye dönüşebilmektedir.

Hastalıkta, sıkıntıda, savaşta, emirlerin yerine getirilmesinde⁷ ve bunun gibi her durumda kesinlikle Allah'a kulluktan vazgeçmeyen, dinini yaşamaktan asla bıkmayan ve Rabbinin her zaman hatırlayan⁸ bir mü'min oluşmaktadır. Allah yolunda şehit olmanın her şeyden daha hayırlı olmasını⁹ ve "Rabbimiz Allah'tır" diyen Allah'ın dostlarının korkmayacaklarını ve üzülmeceklerini¹⁰ duyan mü'min, dini için 'her şeyi'ni ortaya koymaktadır.¹¹ Onun imanı tüm benliğini sarmış ve imanı yüzeysel bir sözden çok daha derin bir bağlılığa dönüşmüştür.¹²

Doğruların yalnızca Allah'ın vahyi tarafından belirlenmesi¹³ nedeniyle mü'min, kendi düşüncelerini vahiy bilgisine onaylatmadan batıl düşüncelerin etkisine girmemekte ve dolayısıyla vahyin izin vermediği bir düşünce biçiminin yaşamında

→ →
hazırlanmıştır.

** Necmettin Erbakan Üniversitesi Din Sosyolojisi Doktora öğrencisi.

¹ 2/Bakara, 107, 115; 4/Nisa, 45, 131-133; 6/En'am, 59; 16/Nahl, 40; 27/Rahman, 17; 28/Kasas, 69; 29/Ankebut, 10; 36/Yasin, 82; 37/Saffat, 5; 40/Mü'min, 68; 41/Fussilet, 47; 57/Hadid, 6; 67/Mülk, 13-14. 50/Kaf, 16; 57/Hadid, 4; 58/Mücadele, 7; 70/Mearic, 40; 73/Müzzemmil, 9.

² 2/Bakara, 22, 29; 4/Nisa, 48, 116; 7/A'raf, 29; 41/Fussilet, 33; 49/Hucurat, 7; 51/Zariyat, 56.

³ 2/Bakara, 25, 82; 40/Mü'min, 49; 50/Kaf, 17-18; 99/Zilzal, 7-8.

⁴ 2/Bakara, 212; 3/Â-i İmran, 14; 6/En'am, 32; 10/Yunus, 54; 18/Kehf, 46; 20/Taha, 103-104; 23/Mü'minun, 113; 28/Kasas, 60. 29/Ankebut, 64; 40/Mü'min, 39; 44/Duhan, 38-39; 46/Ahkaf, 35; 47/Muhammed, 36; 57/Hadid, 20; 60/Mümtehine, 3.

⁵ 2/Bakara, 150; 3/Â-i İmran, 160, 175; 9/Tevbe, 13; 41/Fussilet, 15; 64/Teğabün, 13.

⁶ 9/Tevbe, 23, 113-114; 11/Hud, 45-46, 81; 15/Hicr, 60; 27/Neml, 57; 29/Ankebut, 32-33; 58/Mücadele, 22.

⁷ 4/Nisa, 65; 33/Ahzab, 36; 37/Saffat, 102.

⁸ 1/Fatiha, 6; 3/Â-i İmran, 191; 4/Nisa, 103; 6/En'am, 162; 7/A'raf, 51, 205; 9/Tevbe, 67; 10/Yunus, 12, 22-23; 16/Nahl, 53-54; 17/İsra, 67; 20/Taha, 126; 21/Enbiya, 20; 29/Ankebut, 65; 30/Rum, 33; 33/Ahzab, 42; 39/Zümer, 8; 40/Mü'min, 55; 45/Casiye, 34; 48/Fetih, 9; 59/Haşr, 19; 76/İnsan, 25.

⁹ 3/Â-i İmran, 154, 156-157, 168; 47/Muhammed, 4-6.

¹⁰ 10/Yunus, 62; 46/Ahkaf, 13.

¹¹ 7/A'raf, 120-126; 12/Yusuf, 33; 20/Taha, 70-73; 21/Enbiya, 57-69; 26/Şuara, 46-51; 37/Saffat, 91-97; 85/Buruc, 4-7.

¹² 2/Bakara, 4, 207, 218; 3/Â-i İmran, 92, 134-135, 173; 5/Maide, 54, 56; 8/Enfal, 2; 13/Ra'd, 22; 22/Hac, 35, 41; 23/Mü'minun, 3; 24/Nur, 63, 72; 25/Furkan, 73; 28/Kasas, 54-55; 48/Fetih, 29; 50/Kaf, 33; 67/Mülk, 12; 76/İnsan, 8.

¹³ 5/Maide, 44-45, 47; 12/Yusuf, 40; 62/Cum'a, 5.

hiçbir yeri olmamaktadır. Dünya hayatının bir imtihan olduğunu¹⁴ ve yalnızca “*iman ettim*” diyerek cennete giremeyeceğini¹⁵ öğrenen mü'min, Allah'ın rızasını kazanmayı dileyerek korkuya, açlığa, canının ve malının gitmesine¹⁶ sabretmekte ve dini için çaba göstermeyi ‘kurtuluş’ amacıyla kendisi için bir görev¹⁷ bilmektedir. Sonsuz bir cehennem azabından korkan ve cennete girme ümidiyle bu dünyanın geçici güzelliklerini bir tarafa bırakan mü'min, Rabbinin yardımının her zaman yanında olduğunu¹⁸ bilerek en zor durumlarda bile yalnız olmadığını hissetmektedir.

Mücadele etmekten ve sabretmekten vazgeçmeyen mü'min için bireysel ve toplumsal başarı, va'd edilmiş bir gerçek olarak¹⁹ kendisini beklemektedir. Bireylikten uzaklaşarak çevresindeki yanlışlıkları da dikkate alan ve onları düzeltmeye çalışan²⁰ mü'min, bireysel ve toplumsal kurtuluşun bir arada gerçekleşebileceğini anlayarak toplumda bir yer edinmek için tüm mücadelesini vermeye başlamaktadır.

2. Kur'an'da Toplumsal Çatışmada Taraflar

Kur'an'da ‘mü'minler’in²¹ dışında Ehl-i Kitap, Hıristiyan, Yahudi, Sâbî, Mecûsî, müşrik, münafık ve bunun dışında ateist ve deistliğe varan söyleme sahip olan değişik inanç mensuplarından bahsedilmektedir. Toplumsal çatışmaların anlaşılması bakımından bu inanç mensuplarına yönelik bir sınıflandırma yapıldığında temelde iki farklı grubun var olduğu görülmektedir: ‘Gayrimüslimler’²² ve ‘Kâfirler’. Bu kategorik grupların mü'minlere karşı gerçekleştirdikleri tutumlarına bakılarak böyle bir sınıflandırma yapmaktayız. İnancı ve dini ne olursa olsun bireylerin tutum ve davranışlarına bakılarak böyle bir sınıflandırma yapılması, doğrudan inançların ve dinlerin genelleyci bir üslupla hedef alınmasına engel olacaktır.

Kur'an, mü'minlerle din uğrunda savaşmayan ve mü'minleri yurtlarından çı-

¹⁴ 8/Enfal, 28; 9/Tevbe, 16; 11/Hud, 7; 18/Kehf, 7; 47/Muhammed, 31; 64/Teğabün, 15; 67/Mülk, 2.

¹⁵ 2/Bakara, 214; 29/Ankebut, 2-3.

¹⁶ 2/Bakara, 155; 3/Âl-i İmran, 186.

¹⁷ 33/Ahzab, 72; 59/Haşr, 21.

¹⁸ 2/Bakara, 104; 3/Âl-i İmran, 13, 123-126; 8/Enfal, 9-12, 43-44.

¹⁹ 2/Bakara, 50; 3/Âl-i İmran, 55-56. 6/En'am, 89; 9/Tevbe, 32; 17/İsra, 81; 24/Nur, 55.

²⁰ 11/Hud, 62, 87; 103/Asr, 1-3.

²¹ ‘Müslüman’ yerine ‘mü'min’ kavramını tercih etmemizin nedeni, iman etmek ve müslüman olmak arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. 49/Hucurat, 14. İmanı kalbine tam olarak yerleşmemiş bir müslümanın, yukarıda özellikleri verilen mü'minin vasıflarına gerçek manada sahip olmaması nedeniyle onun toplumsal çatışmalar açısından önemi azalmaktadır.

²² Kur'an'da yer almamasına rağmen bu kavramı tercih etmemizin nedeni, makalede kullanmaya çalıştığımız anlama benzer biçimde müslüman olmayan her türlü inancı kapsamı ve İslam literatüründeki sık kullanımından kaynaklanmaktadır. Ancak bu noktada, İslami literatürde makalemizde ortaya koymaya çalıştığımız şekilde ‘gayrimüslim’ ve ‘kâfir’ kavramları arasında bir fark gözetilip gözetilmediği konusunun ayrı bir araştırma kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmeliyiz.

karmayan kimselere adil davranılmasının yasak olmadığını,²³ antlaşmalarını bozmayan ve mü'minlere dürüst davranan müşriklere, mü'minlerin de dürüst davranmasını emretmektedir.²⁴ Bu bakımdan bu 'gayrimüslim' grubu başkalarına ve mü'minlere zarar vermeyen, sözüne sadık, ahlaki bakımdan olgun²⁵ kimselerden oluşmaktadır. Aynı zamanda Allah, mü'minlerin yaşam tarzına yönelik herhangi bir baskı oluşturmayan bu tür bireylerin bir gün iman edebileceğini hatırlatarak onlara kötü davranılmamasını istemektedir.²⁶ Bu bakımdan Kur'an'ın şiddetle eleştirdiği kimseler gayrimüslimler değildir; bilakis onlar temelde iyi bir karaktere sahip olduğu gibi iman edebilecek potansiyel de kendilerinde bulunmaktadır, bu nedenle mü'minlerin 'davet ümmeti'ni²⁷ oluşturmaktadırlar. Bu bağlamda gayrimüslimler, toplumsal çatışmaların ortaya çıkması ve muhatabı olması açısından konumuzu doğrudan ilgilendirmemektedir.

İnancı ne olursa olsun 'birlikte yaşama bilinci'ne sahip bireylerle mü'minlerin aynı toplum içerisinde yaşamalarında herhangi bir sakinca olmadığı gibi, Kur'an'ın oluşmasını istediği toplumsal yapının tam da böyle bir özelliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Hz. Muhammed'in Medine'de gayrimüslimlerle yaptığı sözleşme²⁸ ile oluşturulan çoğulcu toplumsal yapı bunun en güzel örneğidir: Herkesin özgürce dinini yaşayabildiği, kimsenin inancına, ibadetlerine karışılmadığı, inananların toplumsal huzursuzluklara yol açmayacak şekilde inançlarının gerektirdiği davranışları yerine getirebildiği ve birlik ve dayanışmanın gerçekleştirildiği bir toplumsal yapı.

'Gayrimüslimler'in en önemli özellikleri şunlardır:

1. Toplumsal bütünlüğü bozacak davranışlar sergilememeleri,
2. Davranışlarıyla mü'minleri engellememeleri,
3. Kendilerini iletişime ve değişime açık görmeleridir.

Kur'an'ın doğrudan muhatap aldığı ve üzerinde en çok durduğu 'kâfirler' grubu, gayrimüslimlerin özelliklerini kendinde barındırmayıp tam zıt özelliklere sahiptir. Kâfirlerin karakter ve davranış yönünden olumsuz bireysel özellikleri, inkârcı yapıları ve karşıtlık düşünceleri, iletişime ve değişime kapalı olmaları ve olumsuz toplum yapılanmaları değerlendirildiğinde, bunların toplumsal çatışmalara kaynak oluşturması bakımından önemli sonuçlar doğuran özellikler olduğu anlaşılmaktadır. Kâfirlerin bu özellikleri incelenmeden, mü'minler ve kâfirler arasındaki toplumsal çatışmaların doğru bir şekilde anlaşılması mümkün görünmemektedir.

²³ 60/Mümtehine, 8.

²⁴ 9/Tevbe, 4, 7.

²⁵ 3/Â-i İmran, 75, 113-115.

²⁶ 2/Bakara, 121; 60/Mümtehine, 7.

²⁷ T. Abdülkadir Hamid, Mekke Döneminde Siyasi Düşünce Metodolojisi, Çev. Vahdettin İnce, Ekin yay, İstanbul, 2001, ss.113-114.

²⁸ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara, 2003, ss.188-211.

3. Kâfirlerin Özellikleri

3.1. Karakter ve Davranış Yönünden Olumsuz Bireysel Özellikleri

Bireylerin davranışlarına yön veren önemli bir özellik olarak kişilerin psikolojik yapıları toplumda çok önemli sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin, Mekkeliler'in özelliklerinden olan kibirlenme, sınırsız biçimde kendine güvenme, hiçbir otorite önünde eğilmeme, şeref duygusu gibi eğilimler 'cehl' kavramının çerçevesinde oluşan karakterlerdir. Mekkeliler'in bu özelliklere sahip olmaları İslam'ı kabul etmemelerine neden olmuş, bu nedenle onlar kendilerini düzeltmeye gelen Peygamber'e düşman kesilmişlerdir. Yani onların kötü bir karaktere sahip olmaları onların iman etmelerinin önüne geçmiştir.²⁹ Aynı şekilde peygamberlerin sürekli olarak toplumun zenginleriyle çatışma içerisinde olmaları,³⁰ mal ve mülk hırsının iman etmeye önemli bir engel oluşturduğunu göstermektedir.

Kâfirlerin zaman zaman, "keşke biz de müslüman olsaydık," demeleri³¹ onların içinde her ne kadar iman etme düşünceleri olsa da, sırf inatlarından dolayı iman etmediklerini göstermektedir. Şeytanın kibri nedeniyle kâfirlerden olduğu³² ve aynı şekilde Firavun ve ileri gelenlerinin de kibre kapılarak Hz. Musa ve Hz. Harun'u reddettikleri³³ görülmektedir. Hz. Âdem'in iki oğlu arasındaki çatışmanın,³⁴ Hz. Yakub'un oğullarının Yusuf'u öldürmek için plan kurmalarının,³⁵ Yahudilerin peygamberin kendilerinden gelmemesine dayanarak Kur'an'ı inkâr etmelerinin³⁶ nedeninin kıskançlık olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu örneklerle Kur'an, insanın inatçılık, kibir, kıskançlık gibi olumsuz psikolojik özelliklerinin sadece bireyi ilgilendiren bir durum olmadığını; bu özelliklerin gruplar arasında karşıtlığın zeminini oluşturma gibi çok önemli psikososyal etkiler barındırdığını göstermektedir.

3.2. İnkârcı Yapıları ve Karşıtlık Düşünceleri

'Küfür' kelimesi örtmek, gizlemek, birinin yaptığı iyiliğe veya verdiği nimete nankörlük etmek anlamlarını taşımaktadır.³⁷ Bu bağlamda 'kâfirler'in de gerçeği bilmesine karşılık bunu saklamaya çalışmaları onların iyi niyetli olmadıklarını göstermektedir. Bu kelimedeki anlamın 'inançsızlıkla' eş değer olmadığını görülmesi ile çatışmanın nedeninin, kâfirlerin içten içe besledikleri düşmanlıkları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü küfür, imana konu olan şeyler hakkında bilgi sahibi olmamak

²⁹ Toshihiko İzutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar yay., 2.Bas, İstanbul, 1991, ss.96-108; Faruk Aktaş, Kur'an'da Cehalet Kavramı, Ekin yay, İstanbul, 2001, s.82; Ramazan Altıntaş, Bütün Yönleriyle Cahiliyye, Ribat yay, Konya, tarihsiz, ss.76-87.

³⁰ 23/Mü'minin, 33; 34/Sebe', 34; 43/Zuhruf, 23.

³¹ 15/Hicr, 2.

³² 2/Bakara, 35; 7/A'raf, 12-18; 15/Hicr, 31-33; 38/Sad, 74; 44/Duhan, 34-35; 45/Casiye, 24.

³³ 10/Yunus, 75; 23/Mü'minin, 45-47; 29/Ankebut, 39.

³⁴ 5/Maide, 27.

³⁵ 12/Yusuf, 8-11.

³⁶ 2/Bakara, 90, 109, 146, 213; 3/Âl-i İmran, 18.

³⁷ İzutsu, a.g.e, ss.165-167; Aktaş, a.g.e, ss.242; Altıntaş, a.g.e, ss.78-79.

değil; onları içine sindirerek kabul etmemektir.³⁸ Bu nedenle onların içlerinde iman duygusu olmasına rağmen gerçeği gizlemek için çabalamaları, onların 'bilinçli bir şekilde' mü'minlere karşı olduklarını göstermektedir. Karşıtlık düşüncesinin sonucu olarak kâfirler, psikolojik açıdan mü'minlere büyük bir düşmanlık beslemekte ve onların bu karşıtlığı dengesiz ve orantısız davranışlar sergilemelerine neden olmaktadır. Bu bakımdan kâfirlerin inkârcılığa neden olan ve toplumu etkileyen böyle bir psikolojik yapıya sahip olmalarında 'karşıtlık' duygusunun önemli bir işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Mü'minlerin kâfirlere yönelik tüm iyi niyetlerine rağmen; kâfirlerin iki yüzlülük yaparak kinlerinden parmaklarının uçlarını ısırmasını, mü'minlerin iyiliklerine üzüldükleri gibi aynı zamanda onların başına gelen bir musibete de sevinmeleri, kalplerindeki büyük düşmanlıkları, kin ve düşmanlık dolu sözler söylemeleri, fenalık yapmaları ve mü'minlerin hep sıkıntıya düşmelerini istemeleri³⁹ gibi birçok olumsuz davranış, karşıtlığın çok önemli sonuçlar doğuran bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Yahudiler, Tevrat'a inandıklarını söyleyerek Kur'an'ı kabul edemeyeceklerini söylemektedirler; ancak Kur'an, onların bu söylemlerindeki ciddiyetsizliği açığa çıkarmakta ve onların bile bile Allah'ın kelamını bozarak değiştirdiklerini bildirmektedir.⁴⁰ Bu bakımdan Kur'an, onların inkâra yönelik meşrulaştırmaya çalıştıkları dayanakların çürük olduğunu göstermekte ve asıl meselenin düşmanlıktan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Yahudilerin "*İşittik ve isyan ettik*"⁴¹ demelerinin ve emanetleri sahiplerine vermeyerek, "*Ümmilere karşı yaptıklarımızdan bize vebal yoktur*"⁴² sözlerinin arkasında karşıtlık düşüncesinin olduğunu görmekteyiz. Böylece onlar hem haksız davranışlarını bu açıklamalarıyla desteklemekte, hem de kendileri dışındaki kişilere olan tavırlarını meşru göstermeye çalışmaktadırlar. Mü'minleri "*sefih*" (akılsız ve ahmak) kişiler olarak nitelendiren⁴³ münafıkların sözlerinin de karşıtlığı göstermesi bakımından önemli olduğunu görmekteyiz. Onlar kendilerinin ıslah edici kimseler olduklarını söyleyerek⁴⁴ kendi davranışlarını meşru göstermeye çalışmaktadırlar. Bu açıdan kâfirlerin hem düşmanlıkta sınır gözetmedikleri, hem de düşmanlıklarını gizleyerek mü'minlere karşı yapmış oldukları davranışlarını çeşitli yöntem ve söylemlerle meşrulaştırma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

³⁸ M. Sait Şimşek, Kur'an'ın Ana Konuları, Beyan yay, 2. Bas, İstanbul, 2001, s.36.

³⁹ 3/Âl-i İmran, 118-120.

⁴⁰ 2/Bakara, 75, 91.

⁴¹ 2/Bakara, 93.

⁴² 3/Âl-i İmran, 75.

⁴³ 2/Bakara, 13.

⁴⁴ 2/Bakara, 11.

3.3. İletişime ve Değişime Kapalı Olmaları

İletişimin sağlanamadığı toplum yapısı kendisini her türlü değişime kapalı tutmaktadır. Bunun sonucu olarak bireylerin mevcut toplumsal yapıdan farklı bir düşünceyi hayata geçirmesi imkânsızlaşmaktadır. Kur'an bu durumu şu şekilde betimlemektedir: Bir yanda yanlış davranışları düzeltmek isteyen bir uyarıcı; diğer tarafta ise hiçbir şekilde uyarılardan anlamayan ve kesinlikle düzelmeye niyetleri olmayan bir inkârcılar grubu.⁴⁵ Aynı şekilde, kâfirlerin Kur'an indikten sonra onun getirdiklerini beğenmeyerek başka bir Kur'an getirilmesini veya Kur'an'ın değiştirilmesini istemeleri⁴⁶ de onların farklı olana bakışını bizlere anlatmaktadır. Kâfirlerin bu şekilde gelen uyarılara kulak tıkamaları, uyarılsalar da uyarılmasalar da onlar için bir şeyin değişmeyeceğini⁴⁷ göstermektedir.

Yahudilerin ve Hıristiyanların dinine uymadıkça, onların Peygamber'den razı olmayacakları;⁴⁸ Hud Peygamber'in uyarılarının tümünü dinleyen kavmin "Sen öğüt versen de, vermesen de birdir" şeklinde cevap vermeleri;⁴⁹ kâfirlerin Kur'an okunurken onun dinlenmemesini istemeleri, gürültü yaparak onun sesini bastırma istemeleri⁵⁰ böyle bir toplumla iletişimin tamamen ortadan kalktığını ve bu toplumun değişime karşı durduğunu göstermektedir. Bu nedenle kâfirlerin iman etmek için Peygamber'den birçok mucize istemelerine⁵¹ rağmen, Allah'ın onların bu isteklerine karşılık vermediğini görmekteyiz. Çünkü Allah, kâfirlerin her türlü mucizeyi görseler bile yine de onların iman etmeyeceklerini;⁵² Kur'an, kâğıt üzerine yazılmış bir kitap olarak indirilseydi bile Kur'an'ı inkâr edeceklerini ve onu büyü olarak nitelendireceklerini⁵³ söylemektedir. Bunun nedeni inanmayan bir topluma delillerin ve uyarıların bir fayda sağlamamasıdır.⁵⁴ Bu nedenle böyle bir yapıya sahip kimselerin kendileri dışındaki bilgilere ve uyarılara tamamen kapalı olmaları, bu grupların toplumsal çatışmaları potansiyel olarak kendinde barındırdığını göstermektedir.

Kur'an, önyargılı ve hiçbir delile dayanmayan ifadeleri eleştirerek⁵⁵ doğru bilginin önemine dikkat çekmektedir. Doğrulara karşı olumsuz tavır takınmadaki ne-

⁴⁵ 2/Bakara, 6; 11/Hud, 12; 27/Neml, 80-81; 30/Rum, 52-53; 31/Lokman, 7; 36/Yasin, 10; 45/Duhan, 8.

⁴⁶ 10/Yunus, 15.

⁴⁷ 36/Yasin, 10.

⁴⁸ 2/Bakara, 120.

⁴⁹ 26/Şuara, 124-136.

⁵⁰ 41/Fussilet, 26.

⁵¹ 6/En'am, 8, 36.

⁵² 6/En'am, 25, 109; 7/A'raf, 146; 10/Yunus, 13.

⁵³ 6/En'am, 7.

⁵⁴ 10/Yunus, 101.

⁵⁵ 4/Nisa, 157; 6/En'am, 116; 10/Yunus, 36, 66; 17/İsra, 101; 22/Hac, 3, 8; 40/Mü'min, 35, 56; 45/Casiye, 32.

denlerden biri olarak kulaktan dolma bilgilere sahip olma, zan ve tahminde bulunma gösterilmektedir.⁵⁶ Bu nedenle düşünceler donuklaşmakta ve gelişim sağlanamamasına neden olunmaktadır.⁵⁷ Bu bağlamda müşriklerin Allah'ın indirdiğine uymamalarının nedenlerinden biri geleneksel yapılarına sıkıca bağlı olmalarıdır. Bireysel ve toplumsal gelişmeye engel olan bu muhafazakâr yapı nedeniyle⁵⁸ Kur'an, insanların körü körüne atalarının izlerinden gitmelerini ve akıllarını kullanmamalarını eleştirmektedir; çünkü onlar, atalarının bir şeyden anlamayan veya yanlış yolda giden kimseler olma ihtimalini göz ardı etmektedirler.⁵⁹ Bu nedenle bireylerin bu şekilde bilinçsizce geleneklerine bağlanmaları, onların hem yeniliklere kapalı olduğunun bir göstergesi olmakta, hem de bu durum gerçeklerin kabul edilmesinde büyük bir engel olarak durmaktadır. Aynı zamanda olumsuz kültürel yapılarına sıkıca bağlı olan ve hakikat karşısında değişime direnç gösteren bu mevcut yapılanma toplumsal çatışmalara önemli bir zemin oluşturmaktadır.

3.4. Olumsuz Toplum Yapılanmaları

Toplumdaki bireylerin çoğunluğunun olumsuz davranışlar sergilemeye başlamasıyla birlikte toplumsal yapı bozularak hayatı bu yönde şekillendirmeye başlanmaktadır. Bu bakımdan kâfirlerin bireysel davranışlarının etkileri kendilerini aşarak toplumsal bir karşılık bulmaktadır. Dolayısıyla kâfirlerin olumsuz bireysel özellikleri toplum içerisinde arzu edilmeyen birçok olumsuz durumun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır:

Kâfirler cimridirler,⁶⁰ yoksulu doyurmaya teşvik etmezler,⁶¹ maddiyat uğruna her türlü sahtekârlığı yaparlar,⁶² Allah'tan geldiğini unutarak mallarını kimseye paylaşmadan biriktirirler⁶³ ve onları Allah yolundan alıkoymak için harcarlar,⁶⁴ çalım satmak, insanlara gösteriş yapmak ve Allah yolundan alıkoymak için insanları yurtlarından çıkarırlar,⁶⁵ ahitlerini hiç çekinmeden bozarlar,⁶⁶ yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar,⁶⁷ mü'minlerin ibadetlerine engel olurlar.⁶⁸

Kâfirler, kendilerini alt sınıflardan üstün görerek toplumsal statülerinin kay-

⁵⁶ 2/Bakara, 78.

⁵⁷ Mehmet Yolcu, Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi, Denge yay, 2.Bas, İstanbul, 2005, s.267; Şaban Ali Düzgün, Din, Birey ve Toplum, Akçağ yay, Ankara, 1997, s.92.

⁵⁸ Ejder Okumuş, Kur'an'da Toplumsal Çöküş, İnsan yay, İstanbul, 1995, s. 128.

⁵⁹ 2/Bakara, 170; 5/Maide, 104; 7/A'raf, 28, 70; 10/Yunus, 78; 11/Hud, 62, 87; 24/İbrahim, 10; 26/Şuara, 74-76; 31/Lokman, 21; 43/Zuhuruf, 22-24.

⁶⁰ 3/Âl-i İmran, 180.

⁶¹ 69/Hakka, 34; 89/Fecr, 18; 107/Maun, 3.

⁶² 2/Bakara, 275, 279; 3/Âl-i İmran, 130; 11/Hud, 84-85; 17/İsra, 35; 26/Şuara, 181-183.

⁶³ 28/Kasas, 78-80; 104/Hümeze, 2-3.

⁶⁴ 8/Enfal, 36.

⁶⁵ 8/Enfal, 47; 60/Mümtehine, 1.

⁶⁶ 8/Enfal, 56.

⁶⁷ 2/Bakara, 27.

⁶⁸ 2/Bakara, 114, 217.

bolmasından endişe duyarlar,⁶⁹ çıkarlarının kaybolmasından korkarlar ve bu nedenlerle iman etmeyi reddederler. Örneğin Mekke'nin cahiliye olarak adlandırılan dönemi taassup, zulüm, saldırganlık, kabalık, güçlülerin zayıfları ezdiği, putçuluğun, fuhşun, faizin, kumarın, kan davasının yaygınlaştığı bir dönemdi.⁷⁰ Farklılıkların bile kabul görmediği⁷¹ böyle bir yapılanmanın karşısında duran Kur'an, Kureyş'in bu yapısını değiştirmek istemekteydi. Ancak böyle bir toplumda diledikleri gibi yaşamlarını süren 'elit kâfirler', Hz. Muhammed'in Kur'an'la davetini sadece bir inanç meselesi olarak algılamadılar; aksine ekonomik yapılarını, iktidarlarını engelleyecek ve böylece güçlerine son verecek bir çağrı olarak gördüler. Dolayısıyla onların İslam davetine karşı çıkmalarının ve mü'minlerle çatışmalarının temel nedenini çıkarları oluşturmaktaydı.⁷²

Kur'an'da, çatışmaların toplumsal konum açısından kimler arasında geçtiğine baktığımız zaman genellikle şu manzarayı görmekteyiz: Güçlüler ile zenginlerin aynı safta olmaları ki bu kişiler kâfirlerdir; karşılarında da güçlülerin zayıf ve küçük düşürdüğü ezilenler vardır ki bunlar da çoğunlukla mü'mindir.⁷³ Buradan da anlaşılacağı üzere kâfirler güç sahibi olarak her şeyi yapabileceklerini düşünmektedirler.⁷⁴ Örneğin, güç sahibi seçkin kâfirler bu güçleri sayesinde kendilerine gelen peygamberleri reddetmekle kalmayıp,⁷⁵ ayrıca peygamberleri ve ona inananları hapsedeceklerini, işkence edeceklerini, memleketlerinden çıkararak sürgün edeceklerini, tekrar kavmin eski dinine döndüreceklerini, taşıyacaklarını, öldüreceklerini söyleyerek⁷⁶ inananları tehditle korkutmakta ve bu söylediklerini gerçekleştirmekte de hiçbir sınır tanımamaktadırlar.⁷⁷

⁶⁹ 6/En'am, 53,124; 7/A'raf, 75-76; 11/Hud, 27; 14/İbrahim, 10; 23/Mü'minun, 24; 26/Şuara, 11,111; 38/Zuhruf, 32.

⁷⁰ Aktaş, a.g.e., ss.194-197; Altıntaş, a.g.e., ss.193-220; Mustafa Aydın, İslam'ın Tarih Sosyolojisi, Pınar yay., 2.Bas, İstanbul, 2001. ss.58-64; Celaleddin Vatandaş, Tevhid ve Değişim, İstanbul, Pınar yay, 1992, ss.102-105; Ömer Özsoy, Sünnetullah -Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması, 2.Bas, Fecr yay, Ankara, 1999, ss.92-98.

⁷¹ 4/Nisa, 89.

⁷² Muhammed Abid el-Cabiri, Arap-İslam Siyasal Akıl, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi yay, 2.Bas, İstanbul, 2001, s.72, 127-138; Fazlurrahman, "İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde", Çev. Kazım Güleçyüz, İslam'da Siyaset Düşüncesi kitabının içinde, İnsan yay, İstanbul, 1995, s.7; İslam, Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu yay, 6.Bas, Ankara, 2000, s.58; Özsoy, a.g.e., ss.130-131; İlhami Güler, "Kur'an'da 'Cihad'ın Teolojisi-Politiği", Politik Teoloji Yazıları kitabının içinde, Kitabiyat yay, Ankara, 2002, s.43; Aydın, a.g.e., ss.87-89; Vatandaş, a.g.e., ss.9-52; Murat Kayacan, Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar, Ekin yay, İstanbul, 2004, s.69; Yolcu, a.g.e., s.269, 274; Şimşek, a.g.e., ss.128-132.

⁷³ Cabiri, a.g.e., s.93; Vatandaş, a.g.e., ss.48-50. Kur'an'da bahsi geçen kavimlerin özelliklerinin ve güçlerinin nasıl olduğuna dair tarihi bilgiler için bkz: Özsoy, a.g.e., ss.103-112.

⁷⁴ 11/Hud, 91; 26/Şuara, 54-56.

⁷⁵ 34/Sebe', 34-35.

⁷⁶ 7/A'raf, 82, 88; 14/İbrahim,13; 20/Taha, 71; 26/Şuara, 29, 49, 116, 167; 27/Neml, 48-49, 56; 29/Ankebut, 24; 36/Yasin, 18; 44/Duhan, 44.

⁷⁷ 85/Buruc, 4-7.

4. Allah'ın ve Mü'minlerin Kâfirlere Karşı Tutumu

Kâfirlerin toplumu etkileyecek şekilde yapılanmalarının mü'minler üzerindeki etkisi çatışmanın önemli unsurlarından biridir. Buradaki çatışmanın nedeni kâfirlerin kendi içlerindeki olumsuz yapılanmaları ve onların mü'minlere olan tavırları nedeniyledir. Ancak kâfirlerin bu yapılanmaları Allah tarafından oldukça sert bir şekilde eleştirilmekte ve kötülenmektedir. Allah'ın kâfirlere olan bu bakışı mü'minlerin ister istemez etkilenmelerine neden olmakta ve bu bakış mü'minler tarafından içselleştirilerek kâfirlere karşı tutumlarının olumsuzlaşmasına neden olmaktadır. Ayrıca zaten kâfirlerin davranışlarından rahatsız olan mü'minler, Allah'ın kendilerine destek olmasıyla birlikte kâfirlere karşı tutumlarını meşrulaştırmaktadırlar. Bu bakımdan buradaki çatışmanın nedeni kâfirlerin yapılanmalarından farklı olarak, bizzat Allah'ın mü'minler üzerindeki yönlendirmesiyle oluşmaktadır. Bu bakımdan bu iki nedenin birbirinden oldukça farklı olduğunu belirtmeliyiz:

Kâfirler koyu bir cehalet içersinde kalmış gafillerdir,⁷⁸ karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir,⁷⁹ kalplerine cahiliye taassubunu yerleştirmiş⁸⁰ kendini bilmezlerdir,⁸¹ cansız bir taş kadar değerleri yoktur,⁸² onlar sapıtılmışlardır,⁸³ insanın en büyük düşmanı şeytan olmasına rağmen⁸⁴ kendilerine şeytanları dost edinmişlerdir,⁸⁵ canlıların en kötüsüdürler,⁸⁶ ancak bir pisliktirler,⁸⁷ en aşağıların arasındadırlar,⁸⁸ hiçbir şeyden anlamayan hayvanlar gibi⁸⁹ hatta daha da şaşkıncıdır,⁹⁰ sonsuza dek lanetlenmişlerdir ve yüzlerine bile bakılmayacak kadar rezil bir durumdadırlar,⁹¹ hayatta kalmalarının nedeni günahlarının daha da fazla artması içindir.⁹²

Kâfirler, nefislerinin tüm isteklerini yerine getirerek kendilerini ilahlaştıran⁹³ ve dünya hayatını satın alan kimselerdir.⁹⁴ Onların çoğu ancak ortak koşarak Al-

⁷⁸ 51/Zariyat, 11.

⁷⁹ 2/Bakara, 171; 6/En'am, 39.

⁸⁰ 48/Fetih, 26.

⁸¹ 2/Bakara, 130; 28/Kasas, 55.

⁸² 2/Bakara, 74.

⁸³ 4/Nisa, 135.

⁸⁴ 2/Bakara, 168-169; 4/Nisa, 118-119; 20/Taha, 117; 36/Yasin, 60; 35/Fatır, 6.

⁸⁵ 4/Nisa, 76; 7/A'raf, 27, 30.

⁸⁶ 8/Enfal, 55.

⁸⁷ 9/Tevbe, 28.

⁸⁸ 58/Mücadele, 20.

⁸⁹ 2/Bakara, 171.

⁹⁰ 7/A'raf, 179.

⁹¹ 2/Bakara, 88, 161-162; 3/Âl-i İmran, 87-88; 4/Nisa, 52; 7/A'raf, 44.

⁹² 3/Âl-i İmran, 178.

⁹³ 45/Casiye, 23.

⁹⁴ 2/Bakara, 86.

lah'a iman ederler,⁹⁵ dinlerini oyun ve eğlence edinerek dünya hayatının kendilerini aldatmasına kanarlar.⁹⁶ Bu nedenle kâfirler, mü'minlerin Allah'tan umdukları şeyleri ümit edemeyecek⁹⁷ ve yaptıkları amelleri de boşa çıkacaktır.⁹⁸

Kâfirlerin dünyada yaptıklarının karşılığı olarak çok ağır bir şekilde eleştirilmelerinin yanı sıra onların bu yaptıklarının karşılıksız bırakılmayacağı da aynı sertlikte anlatılmaktadır. Aynı zamanda kâfirlerin tavırlarının nasıl karşılanması gerektiği de mü'minlere sunulmaktadır:

Mü'minler, Allah ve Resülü'ne karşı savaşılan kâfirlere karşı tüm güçleriyle mücadele edecek, onların eylemlerine kayıtsız kalmadan gereken her türlü önlemi alacak ve gerektiğinde onları cezalandıracaklardır.⁹⁹ İnsanları sömüren faizciler hem Allah ve Resülü'ne savaş açmış kabul edilecekler,¹⁰⁰ hem de şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kabirlerinden kalkarak cehenneme gideceklerdir.¹⁰¹ Mü'minlerin ibadetine engel olan kimseler zebanilerin eline bırakılacaktır.¹⁰² Allah, kâfirlerin düşmanlıklarına karşılık olarak kendisinin de onlara düşman olduğunu,¹⁰³ bu nedenle onların bu tavrı nedeniyle kalplerine korku saldığını¹⁰⁴ ve meleklerle de savaşılan kâfirlerin boyunlarını ve bütün parmaklarını vurmalarını emretmektedir.¹⁰⁵ Eğer kâfirler yaptıklarına devam ederlerse hem bu dünyada rezil olacaklar, hem de sonsuza dek cehenneme atılarak¹⁰⁶ en şiddetli azaba çarptırılacaklardır.¹⁰⁷

5. Mü'min ve Kâfir Karşıtlığının Oluşumu

Farklılığın ileri bir aşaması olan karşıtlık, grupların birbirlerine karşı çatışma içerisine girmesini sağlayan çok önemli bir kapsama sahiptir. Şunu söyleyebiliriz ki, karşıtlık düşüncesi oluşmadan çatışmaların ortaya çıkması pek mümkün görünmemektedir. Farklılık tek başına çatışmanın ortaya çıkmasını sağlayamamakta; fakat karşıtlık düşüncesi grupların birbirlerinin yaşamlarını değiştirmek istemelerinin zihinsel alt yapısını oluşturmaktadır. Bu farklı yaşamların farklı özelliklerinden daha önemli olan konu, bu grupların birbirlerinin yaşamlarını değiştirme istekleridir. Böylece karşıtlık düşüncesi ve toplumsal yapıyı değiştirme isteği, bu iki

⁹⁵ 12/Yusuf, 106.

⁹⁶ 7/A'raf, 51.

⁹⁷ 4/Nisa, 104.

⁹⁸ 47/Muhammed, 1, 8-9; 9/Tevbe, 17.

⁹⁹ 5/Maide, 33.

¹⁰⁰ 2/Bakara, 279.

¹⁰¹ 2/Bakara, 275; 3/Âl-i İmran, 130.

¹⁰² 96/Alak, 9-18.

¹⁰³ 2/Bakara, 98.

¹⁰⁴ 3/Âl-i İmran, 151.

¹⁰⁵ 8/Enfal, 12.

¹⁰⁶ 2/Bakara, 39, 217; 4/Nisa, 169; 9/Tevbe, 63, 68; 72/Cin, 23.

¹⁰⁷ 2/Bakara, 85; 3/Âl-i İmran, 11; 41/Fussilet, 16; 50/Kaf, 24-25; 59/Haşr, 4.

grubun birbirlerine karşı yüksek bir karşıtlık düşüncesi oluşturmalarına ve birbirlerini sürekli olarak tehdit olarak görmelerine neden olmaktadır.

Kâfirler ile mü'minler arasındaki karşıtlığa baktığımız zaman, özellikle kâfirlerin yaşamlarının olumsuz özellikleri ve Allah'ın kâfirlere bakışının sertliği göz önüne alındığında, mü'minler ile kâfirlerin düşünce, davranış ve hayat tarzı bakımından tamamen farklı uçlarda olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki farklı düşünüş ve yaşam tarzının birbirinden oldukça farklı ve yüksek bir karşıtlık düşüncesine sahip olduğunu belirtmeliyiz. Buna örnek olarak Kâfirun suresi gösterilebilir: "Kâfirun suresi, İslam'ın, tebliğ ettiği tevhidi inanış ile esasen uyumsuzluk arz eden her şeyden bağımsızlığının resmen ilanıdır."¹⁰⁸ Ayrıca Kur'an'ın '*Lâ ilâhe illallah*' formülünün başka tanrıları olumsuzlama üzerine kurulu bir tevhid ifadesi olarak¹⁰⁹ insanları kulluğa çağırmasının da başlı başına çatışmayı ortaya çıkaran bir durum olduğunu söylemeliyiz. Fakat buradaki karşıtlık düşüncesi çatışmanın eyleme dönüşmüş hali değildir; karşıtlık burada potansiyel çatışma olarak kendisini gizlemektedir.

Gayba iman etme, namaz kılma ve mallarını Allah yolunda harcama¹¹⁰ gibi özelliklerin bir grubun yapmış olduğu davranışların aksine yapılan davranışlar olarak gösterilmesi; mü'minlerin gazaba uğrayanların yolundan gitmek istemeyerek¹¹¹ kâfirlerin yaşadığı hayatı kesinlikle kabul etmemeleri; Kur'an'ın mü'minler için bir yol gösterici¹¹² olmasına karşılık onun rehberliğini kabul etmeyen kâfirlerin yer alması; kâfirler ve mü'minlerin durumunun kör ve sağır ile, gören ve işiten kimselerin durumu gibi olması;¹¹³ mü'minlerin kurtuluşa ererek¹¹⁴ cennette elde edecekleri eşsiz nimetlere karşılık, kaybeden kâfirlere uygulanacak cehennem azabının yüksek derecedeki şiddeti gibi karşılaştırmalar insanları tamamen iki gruba ayırarak¹¹⁵ karşıtlığın oluşmasını sağlamaktadır.

Mü'minlerin tağutu reddedip, Allah'a inanmaları emredilmektedir.¹¹⁶ Yani Allah'ın kendisi dışındaki tapınılan her şeyin¹¹⁷ mü'minler tarafından kabul edilmeyerek, hayatlarından da çıkartılması istenmektedir. Çünkü inananların dostu Allah'tır ve Allah, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır; kâfirlerin dostu ise tağuttur

¹⁰⁸ İzutsu, a.g.e, s.151.

¹⁰⁹ Özsoy, a.g.e, ss.21-22.

¹¹⁰ 2/Bakara, 3.

¹¹¹ 1/Fatiha, 7.

¹¹² 2/Bakara, 2.

¹¹³ 11/Hud, 24.

¹¹⁴ 2/Bakara, 5.

¹¹⁵ 47/Muhammed, 1-3; 53/Necm, 30; 59/Haşr, 20; 64/Teğabun, 2; 68/Kalem, 35; 69/Hakka, 48-51.

¹¹⁶ 2/Bakara, 256, 4/Nisa, 60; 16/Nahl, 36; 39/Zümer, 17.

¹¹⁷ Tağutun geniş anlamı için bkz: Altıntaş, a.g.e, ss.41-48.

ve onları aydınlıklardan karanlıklara bırakır.¹¹⁸ Böyle bir durumda 'öteki'nin mü'minler için hiçbir değerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca haddi aşan yöneticiler de olan bu tağutların¹¹⁹ reddedilmesinin, mü'minlerin hiçbir zaman toplumu yönlendiren bu kişilere sevgi beslemesini yasakladığı gibi, onları reddetmesini gerektirmektedir. Örneğin Hz. İbrahim, kavmine onların taptıklarından uzak olduğunu, putların kendisinin düşmanı, dostunun ise Allah olduğunu; bu nedenle onlar bir tek Allah'a inanıncaya kadar aralarında sürekli bir düşmanlık ve öfke oluştuğunu söylemektedir.¹²⁰

Tüm bu örnekler mü'minlerin kâfirlerle toplumsal çatışmalarına önemli bir temel oluşturmaktadır. Ancak mü'minler ile kâfirlerin arasındaki karşıtlığın belli bir derecesi ve seviyesi olması gerekmektedir. Sonu gelmez bir karşıtlık düşüncesi Allah'ın istemediği bir davranıştır. O halde karşıtlığın bizler için önemi çatışmaya dönüşme ihtimalinde yatmaktadır. Mü'minlerin ve kâfirlerin inanış ve davranışları karşılıklı olarak birbirlerinin düşüncelerini şekillendirmekte ve bu düşünceler de çatışmalarına neden olmaktadır.

6. Farklılaşma, Toplumdan Ayrılma ve Çoğulcu Yaşam

Mü'minlerin ortaya çıkan yeni dini kabullenmeleri ile kâfirler ile aralarında sürtüşmeler de başlamış olmaktadır. Mü'minler, toplumu Allah'ın istediği şekilde değiştirmeye çalışırken, karşılarında onlara engel çıkartan kâfirler durmaktadır. Aynı toplum içerisindeki bu iki karşıt grubun birbirlerine olan bu tavırları nedeniyle toplum içinde karmaşa çıkmaktadır. Bu nedenle Allah, mü'minlerin toplum içinde kâfirlerden uzaklaşmalarını, onlardan farklılaşarak ayrılma istemektedir. Bu farklılaşma isteğinin nedeni mü'minlerin ayrı bir toplum haline gelmesi için yeryüzünde ayrı bir kimlik oluşturmaları gerektiğindedir. Benzemek, toplumda kâfirlerin istediği düzene entegre olmak anlamı taşıdığına göre, toplumsal anlamda kâfirlerin üstün olduğu bir toplumda yaşayanların ister istemez onlardan etkilenmeleri mümkün olabilecektir.¹²¹ Toplum her şekilde bir bütün olmasına rağmen, karşılıklı çatışmanın olması ve toplumdan vazgeçme ihtimalinin bulunmaması nedeniyle toplumdaki bu gruplar arasında bir ayrılaşmaya gidildiğini belirtmeliyiz. Bu bakımdan mü'minlerin kâfirlerden farklılaşmaları ve ayrılmaları, çatışmalara kaynak oluşturması bakımından çok önemli bir kapsama sahiptir.

Hız. Muhammed, kâfirlerle birlikte yaşam içerisinde bulunan mü'minlerin kendi grupları içinde bulunmasını isteyerek, onların başkalarından etkilenmesini engellemeye çalışmıştır. Ayrıca mü'minlerin farklı dindeki insanların davranışlarına

¹¹⁸ 2/Bakara, 257.

¹¹⁹ Vatandaş, a.g.e, ss.105-109.

¹²⁰ 26/Şuara, 77; 60/Mümtehine, 4.

¹²¹ İbn-i Haldun, Mukaddime, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2 Cilt, İstanbul, 2004, c.1, ss.200-201.

mü'minlerin kendilerine özgü davranışlar oluşturması şartıyla muhalefet etmelerini istemiştir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Hz. Muhammed muhalefet amacıyla giyinmeyi, tıraş şeklini, saç boyamayı, avlu temizliğini, kabir işlemlerini, aşure gününü oruç tutulmasını, sarık takılmasını, mest ve ayakkabıyla namaz kılınmasını, selamlaşmayı vb. hep mü'minlerin kendilerini kâfirlerden ayırmaları için, onlara benzememek için değiştirmiştir.¹²² Müslümanların Mekke'de kible olarak Kudüs'e yönelmelerinin nedeninin müslümanlarla müşrikler arasındaki ayrımı belirlemek olması;¹²³ yine aynı şekilde Medine'de kiblenin Kudüs'ten Mekke'ye çevrilmesi¹²⁴ de onlardan farklı olmak için yapılan uygulamalara örnek olarak vermek mümkündür. Kâfirlerin bu şekilde mü'min toplumdan ayrılması, iki farklı grubun oluşmasını sağlamaktadır. Aynı toplum içerisinde yaşanılsa bile, ilişkiler hep sınırlı bir şekilde sürdürülecek ve böylece de kâfirler hep 'öteki' olarak kalacaktır. Bu durumun ise toplumsal çatışmalara zemin oluşturan bir yapıya dönüşmesi kaçınılmaz olarak durmaktadır. Ancak burada, mü'minlerin, birlikte yaşama bilincine sahip olan 'gayrimüslimler' ile aksi tutum sergileyen kâfirlerden farklılaşmaları arasında toplumsal çatışmalara sebebiyet vermesi açısından fark olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Gayrimüslimlerden de farklılaşan mü'minler, onlarla birlikte yaşamayı sürdürürken ilişkiler normal bir şekilde ilerlemekte; dolayısıyla gayrimüslimler, kâfirler gibi 'öteki'leştirilmemektedir.¹²⁵

Kâfirlerin mü'minlerden isteklerine bakıldığı zaman, onların farklılıklara tolerans göstermedikleri görülmektedir. Çünkü kâfirler yaptıkları kötülüklerin farkında olarak kendilerinin kötülüğünü ortaya çıkaracak farklı bir yapılanmanın varlığını kabullenmemeleri nedeniyle, mü'minlere kendileri gibi inkâr etmelerini ve böylece aralarında hiçbir fark kalmayarak eşit olmalarını istemektedirler.¹²⁶ Bir toplumun içerisinde, o toplumdan farklı olarak ortaya çıkan her türlü yapılanmanın tepkiyle karşılaşacağı kaçınılmaz olmaktadır. Bu nedenle muhafazakâr bir toplumsal yapının içerisinde, özellikle de o toplumsal yapının içerisinde karşı kültür oluşturma amaçlı ortaya çıkan yeni hareketlerin büyük bir tepkiyle karşılaşacağı görülecektir.

Toplumsal yapıyı değiştirmek istemeyen, sadece kendine ait bazı özelliklerde farklılık taşıyan yeni bir oluşumun ise o toplumda bir çatışma çıkaracağını söylememiz pek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu oluşumun geleneksel yapıyla her hangi bir sorunu yoktur; onun ayırıcı özelliği sadece farklı oluşudur. Yine de yerleşik toplumların içerisindeki her türlü farklılaşmanın şüpheyle karşılanacağı

¹²² Hayati Yılmaz, Toplumsal Dönüşümde Sünnet, Rağbet yay, İstanbul, 2004, ss.128-131.

¹²³ Fazlurrahman, İslam, s.64.

¹²⁴ 2/Bakara, 142-143.

¹²⁵ İlk dönem İslam toplumunda müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte yaşama bilincine sahip olduklarına dair örnekler ve ortaklaşa bir medeniyet kurduklarına yönelik bilgiler için bkz: Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", İstanbul Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.22, 2010, ss.99-124.

¹²⁶ 4/Nisa, 89.

unutulmamalıdır; çünkü farklı olmak başlı başına dikkat çeken bir durumdur. Bu nedenle ayetteki eşit olma isteğinin oldukça anlamlı olduğunu görmekteyiz: Eşit olunsun ki her şey yolunda gitsin; ne kendilerine kâfir denilsin, ne de inandıklarını söyleyenler böylece kendileriyle uğraşsın. Dolayısıyla çatışmaya neden olan en başta gelen özelliğin farklılık olduğunu görüyoruz. Fakat farklı olmak tek başına yeterli olmayarak, farklılığın yeni bir yapılanmanın oluşmasını istemesi ile o farklılığın bir tehdit olarak algılanması sağlanmaktadır. Örneğin, inkâr edenler Hz. Salih'e kendisinin peygamber olduğunu söylemeden önce ümit beslenen biri olduğunu söylemektedirler;¹²⁷ ancak Hz. Salih'in tebliğiyle birlikte kâfirler için Hz. Salih'in düşman olmaya başladığını görüyoruz. Yine aynı şekilde Hz. Muhammed'e 'el-emin' diyenler, risaletten sonra Peygamberin en azılı düşmanları olmuşlardır.¹²⁸ Bu bakımdan mü'minlerin kâfirlerden ayrılmalarının arkasında yatan temel düşüncenin, Allah'ın istediği şekilde toplumsal yapının değiştirilmesi olduğunu görmekteyiz.

Mü'minlerin babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları bile olsa Allah'a ve Resulü'ne düşman olanlarla dostluk etmesinin yasak olması;¹²⁹ Peygamberin müşriklere yüz vermemesi ve onlardan güzellikle ayrılmasının emredilmesi;¹³⁰ mü'minlerin mü'minleri bırakıp kendi inançlarıyla alay eden ve oyun konusu yapan kâfirleri dost edinmemeleri, onlara meyletmemeleri gerektiği;¹³¹ kâfirlerin birbirlerinin dostları olduğu için¹³² iman edenlerin onlara uyarılsa imanlarından sonra onları inkâra yönelteceklerinin belirtilmesi;¹³³ mü'minlerin boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirmeleri ve 'Selam' diyerek onları terk etmeleri gerektiği, çünkü mü'minlerin kendini bilmezlerle birlikte olamayacaklarının söylenilmesi;¹³⁴ Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiği veya alay edildiğinin işitilmesi durumunda kesinlikle orada bulunulmaması gerektiği, şayet o ortam terk edilmez ise mü'minlerin de kâfirlere benzeyeceğinin belirtilmesi¹³⁵ ve Peygamber'in kâfirlerle inanç noktasında hiçbir şekilde uzlaşma yapmaması¹³⁶ toplumdaki farklılaşmanın ve ayrımlaşmanın nasıl olması gerektiğini göstermektedir. Bu bakımdan hicret etmeyerek kâfirlerle

¹²⁷ 11/Hud, 62.

¹²⁸ Ali İhsan Karataş, "Hz. Peygamber'in sav Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu Nisan 2007, İslami İlimler Dergisi Yay., Çorum, 2007, ss.395-400; Abdulcelil Candan, Kur'an'da Hak-Batıl Mücadelesi, 2 Kaynak yay, Ankara, 2000, s.264; Kayacan, a.g.e, s.85.

¹²⁹ 58/Mücadele, 22; 60/Mümtehine, 1, 13; 9/Tevbe, 114.

¹³⁰ 15/Hicr, 94; 53/Necm, 29; 73/Müzzemmil, 10.

¹³¹ 11/Hud, 113; 45/Casiye, 19.

¹³² 5/Maide, 51.

¹³³ 3/Âl-i İmran, 100, 149.

¹³⁴ 28/Kasas, 55.

¹³⁵ 4/Nisa, 140; 6/En'am, 68.

¹³⁶ 109/Kâfirun, 1-6.

birlikte yaşamayı tercih eden mü'minler, tavırlarını bu şekilde düzeltmelidirler¹³⁷ ki, kâfirlerden etkilenmeyerek kendi kimliklerini koruyabilmeleri mümkün olabilsin.

Mü'minlerin kâfirlerle birlikte yaşamaları elbette mümkündür; fakat kâfirlerin kesinlikle Allah'ın dinine ve mü'minlere yönelik olumsuz bir tavır sergilememeleri gerekmektedir. Mü'minlerin o toplum içerisinde belli bir otorite üstünlüğü var ise kâfirlerin zarar verici bir tavır takınmaları mümkün olmayacaktır; ancak mü'minlerin otorite kuramadığı durumlarda kâfirlerin diledikleri her şeyi yapabilecekleri açıktır. Bu nedenle Allah, toplum içerisinde mü'minlerin mutlaka üstünlük kurmalarını istemektedir. Mü'minler üstünlük kuramayacak bir konumda iseler, öncelikle kâfirlerin kendilerine müdahalede bulunmadığı bir toplumsal yapı içerisinde yaşamlarını devam ettirmeleri mümkün olabilecektir ki, kâfirlerin genel özellikleri dikkate alındığında bu ihtimalin gerçekleşeceğini düşünmemiz mümkün görünmemektedir. Ancak mü'minlere karşı olumlu tavırlar sergileyen ve onlarla birlikte yaşamayı kendilerine dert edinmeyen 'gayrimüslimlerin' böyle bir toplumsal yapıda mü'minlerin yaşantılarına müdahale etmeyeceklerini düşünebiliriz. Ayrıca böyle bir yaşamda mü'minlerin dinlerini yaşayabilmeleri için mutlaka kendi kimliklerini koruyabilecek bir yapılanmaya sahip olmaları gerekmektedir. Aynı zamanda mü'minlerin, kâfirlerin ve gayrimüslimlerin üstün olduğu bir toplumda yaşamayı devam ettirmeleri ancak bir geçiş aşaması olarak kabul edilebilecek ve bu aşamanın sonunda ise mutlaka inananların istediği doğrultuda bir yaşamın oluştu- rulması gerekecektir.

Bu nedenlerle Kur'an, çoğulcu topluma karşı çıkmamaktadır; ancak Kur'an'da toplumun İslamlaştırılması gibi bir hedefin bulunması ve toplumsal yaşamda Kur'an hükümlerinin uygulanmasının zorunlu olması nedeniyle güç sahibi olan tarafın müslümanlar olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda her ne kadar çoğulcu bir toplum yapısı kabul edilse bile, toplumdaki egemen gücün müslümanlar olması şartıyla veya İslam'ın özgürce yaşanabildiği bir toplumsal yapıda çoğulcu toplumun kabul edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde müslümanların dinlerini yaşayamadığı bir toplumda çoğulcu yaşam önerilerinin Kur'an'a göre hiçbir anlamı kalmamaktadır.

7. Kural ve Yaptırımların Çatışmaya Neden Olması

Toplumsal yaşamın getirdiği bir zorunluluk olarak insanların istek ve çıkarlarının toplumla çatışmaması gerekmektedir. Eğer böyle bir durum gerçekleşirse bireylerin istekleri değil; toplumun devamı ve düzeninin sağlanabilmesi için toplumun istekleri öne çıkarılacaktır. Bunun için Allah, toplumsal hayatta uyulması ge-

¹³⁷ 4/Nisa, 139,144; 5/Maide, 57, 81; 60/Mümtehine, 9. Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmak amacıyla bir işbirliği kurulabileceği de bir istisna olarak belirtilmektedir: 3/Âl-i İmran, 28.

reken kuralları insanlara bildirmiş ve insanların hayatlarını kendisinin emirleri çerçevesinde yaşamalarını istemiştir. Kâfirler, mü'minlerle aynı toplum içerisinde yaşarken Allah'ın ahlaki, ekonomik ve siyasi açıdan ortaya koyduğu toplumsal emirlerinin uygulanmasını kendi yaşamlarını ortadan kaldıracak bir tehdit olarak görmeleriyle birlikte mü'minlerin bu toplumsal yaşamı oluşturma isteklerine karşı çıkmaktadırlar. Mü'minlerin uygulamak istedikleri toplumsal kurallardan bazıları şunlardır:

Ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik etmek, insanlara güzel söz söylemek,¹³⁸ kimseyle alay etmemek, kötü zandan sakınmak,¹³⁹ akraba haklarına riayet etmek,¹⁴⁰ verilen sadakaları başa kakmayarak fakirlerin gönlünü kırmamak,¹⁴¹ yetimlere bakmak ve haklarını gasp etmemek,¹⁴² sevdikleri insanların aleyhine bile olsa adaletli olmak, iftira atmamak,¹⁴³ yolda kalmışlara, fakirlere ve kölelere sevdiği mallardan harcamak, zekâtı vermek,¹⁴⁴ çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı yapmamak,¹⁴⁵ fitne çıkarmamak, kan dökmek, birbirlerini yurtlarından çıkartmamak,¹⁴⁶ hırsızlık yapmamak, ölçü ve tartıda adaletli olmak,¹⁴⁷ antlaşmaları bozmamak,¹⁴⁸ faiz yememek,¹⁴⁹ zina yapanlara ceza vermek,¹⁵⁰ kısas yapmak¹⁵¹ olarak belirtilmektedir.

Bu emirlere bakıldığı zaman bireylerin kalbî olarak iman etmelerinin yanı sıra, toplumun huzurunu ve toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak emirlerin de yerine getirilmesinin çok önem arz ettiğini görmekteyiz. Mü'minlerin hem Allah'ın emirlerini uygulayabilme, hem de toplumsal yaşamın hak ettiği konuma ulaşması adına başlattığı mücadeleleri toplumsal çatışmalara neden olabileceği gibi; mü'minlerin egemen olduğu bir toplumda bu emirleri yerine getirmek istemeyenlerin çatışma içerisine girmeleri de mümkün olabilecektir. Dolayısıyla Allah'ın belirlemiş olduğu bu toplumsal emirler, her iki grubun da karşılıklı olarak toplumsal çatışma içerisine girmelerine neden olabilmektedir.

Kur'an, ekonomik ve sosyal bozukluğun kimi dışı vuran çarpıcı çelişkilerine,

¹³⁸ 2/Bakara, 83, 4/Nisa, 36.

¹³⁹ 49/Hucurat, 11-12.

¹⁴⁰ 4/Nisa, 1.

¹⁴¹ 2/Bakara, 262-263.

¹⁴² 4/Nisa, 2, 6, 10.

¹⁴³ 4/Nisa, 135; 24/Nur, 15; 25/Furkan, 72.

¹⁴⁴ 2/Bakara, 177; 16/Nahl, 91.

¹⁴⁵ 16/Nahl, 90.

¹⁴⁶ 2/Bakara, 84.

¹⁴⁷ 6/En'am, 152.

¹⁴⁸ 16/Nahl, 92.

¹⁴⁹ 2/Bakara, 275.

¹⁵⁰ 24/Nur, 2, 4.

¹⁵¹ 2/Bakara, 178-179.

insanilik ve ahlakilik ilkelerine aykırı düşen tutum, davranış ve uygulamalara açık ve net biçimde mahkûm edici mesajlar ve tenkitler yöneltilmiş, insanların dikkatlerini bu çelişkilere çekmiştir.¹⁵² Kur'an, servetin belli ellerde toplanması ve bunlar arasında dönüp dolaşmasını kabul etmemekte, emrettiği zekât ibadetiyle zenginler ile fakirler arasında ortaya çıkabilecek sınıf çatışmalarını önleyerek toplumsal bağı güçlendirmektedir. Kur'an, toplum içindeki bireylerin statülerine, zenginlik ve fakirliklerine bakılmaksızın¹⁵³ herkese dinin anlatılmasını, güçlü kimseleri fakirlere tercih etmek gibi yanlış bir tutumun olmaması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁵⁴ Kur'an, bu anlamda toplumun ezilen kesimini oluşturan yoksul, güçsüz, düşkün, yetim gibi birimlerden oluşan sınıfları korumaya yönelik bir duyarlılık ve kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.¹⁵⁵ Dolayısıyla Kur'an, tüm toplumsal sınıflara hitap ederek, hangi temele dayanırsa dayansın hak gaspına dayalı, eşitliğe dayanmayan ve statüler arasında geçiş imkânı bulunmayan toplumsal sınıflaşmayı reddetmektedir. Dolayısıyla toplumsal yapının yeni yüzü de böylece ortaya çıkmaktadır: Tüm insanların yalnızca Allah'ın dinini yaşamak için oluşturdukları, zenginliğin ve elitliğin önemli olmadığı, herkesin ameliyle değerlendirildiği bir toplumsal yapı oluşacaktır. Bu durumu kabullenmeyen kâfirler ise mü'minlerin karşılarında durarak kendi çıkarlarını düşünmekte ve bunun sonucunda toplumsal çatışmalara neden olmaktadır.

Toplumun gerek düşünüş, gerekse davranış oluşturma kapsamında bireyleri etkileme gücü ne kadar önemli olursa olsun, bu durum bireylerin kendilerini tamamen toplumun eline bırakması anlamına gelmemektedir. Çünkü toplumun etkisinden sıyrılarak onun olumsuz değerlerini yok sayan, doğruları ve gerçekleri gören kişilerin mevcut olduğu Kur'an'ın bizlere sunduğu Firavun'un mü'mine eşi ve onun sihirbazları, Ashab-ı Kehf ve Antakyalı mü'min örnekleriyle anlaşılmaktadır.¹⁵⁶ Dolayısıyla toplumların uyarılmamaları bireylerin gaflet içinde kalmalarına neden olacağı için¹⁵⁷ Allah, insanların birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmelerini,¹⁵⁸ mü'minlerin içinde hayra çağırın, iyiliği emredip kötülüğü nehyeden bir topluluğun bulunmasını istemektedir.¹⁵⁹ Allah, insanlar nasıl olsa inanmayacaklar diyerek hiç bir şey yapılmamasının doğru olmadığını bildirerek¹⁶⁰ insanların bilgisiz

¹⁵² 69/Hakka, 33-35; 70/Mearic, 17/21; 89/Fecr, 18-21; 92/Leyl, 5-11; 104/Hümeze, 1-3. Yolcu, a.g.e, s.243; Düzgün, a.g.e, s.69; Ali Soylu, Kur'an'da Servet Dağılımı, Pinar yay, İstanbul, 2003, s.50.

¹⁵³ 11/Hud, 31; 26/Şuara, 114.

¹⁵⁴ 6/En'am, 52; 80/Abese, 1-10.

¹⁵⁵ 18/Kehf,32-44; 19/Meryem, 73-74; 23/Mü'minun, 55-61; 68/Kalem, 17-33. Yolcu, a.g.e, s.267.

¹⁵⁶ 18/Kehf, 10-26; 26/Şuara, 46-51; 36/Yasin, 20-27; 66/Tahrir, 11. Bkz: Özsoy, a.g.e, ss.140-141.

¹⁵⁷ 36/Yasin, 6.

¹⁵⁸ 103/Asr, 3.

¹⁵⁹ 3/Âl-i İmran, 104, 110; 31/Lokman, 17.

¹⁶⁰ 7/A'raf, 164.

kalmalarına ya da kötülük yapmalarına izin verilmeyeceğini vurgulamaktadır. Toplumdaki kötülüklerin düzeltilmediği takdirde bu durumun tüm toplumu etkileyerek insanların günahını daha fazla artırması¹⁶¹ ve toplumsal çöküşle karşılaşılması¹⁶² nedeniyle Kur'an, toplumda oluşan olumsuz durumlara karşı tarafsız kalınmasını bile kabul etmemektedir.¹⁶³ Bu durumun toplumsal çatışmalara kaynak oluşturabilecek bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda bu sebeplere bağlı olarak dinler arası tebliğ çalışmalarının mü'minler için zorunluluk olması nedeniyle, tebliğin önünde engel oluşturacak kâfirlerin çatışmalara neden olması da mümkün olabilecektir.

8. Toplumsal Çatışmaların En Son Aşaması: Savaş

Allah, dileyeydi bütün insanların iman edeceğini buyurarak, Peygamber'in insanları zorla iman ettiremeyeceğini,¹⁶⁴ kendisine yüz çevirenlere karşı bir şey yapamayacağını, çünkü Peygamber'in onların başına bekçi olarak gönderilmediğini,¹⁶⁵ bu nedenle Peygamber'in inkâr edenlere karşı görevinin, onlar yüz çevirseler bile yalnızca duyurmak olduğunu söyleyerek¹⁶⁶ İslam dininde zorlama olmadığını¹⁶⁷ bildirmektedir. Bu bakımdan insanların iman etmemelerinin savaş sebebi olamayacağını görmekteyiz.

İslam'da mü'minlerin kâfirlerle savaşmalarının geçerli kabul edilebilmesinin temelinde haksızlığa uğramak vardır. Bu nedenle antlaşmalarını bozan, inananları yurtlarından çıkaran ve onlara saldıranlara karşı mü'minlerin Allah yolunda savaşmaları emredilmektedir.¹⁶⁸ Kur'an, savaşın ancak savunma amacıyla yapılmasını kabul ettiğinden dolayı savaşa katılmayan kişileri şiddetle kınamaktadır; çünkü onlar kendi toplumlarını korumayarak toplumu düşmana karşı savunmasız bırakmaktadırlar.¹⁶⁹ Aynı zamanda mü'minlere savaş izni verilmesinin diğer bir nedeni de, inancı ne olursa olsun insanların zulme uğramalarıdır.¹⁷⁰ Bu bakımdan insanlara yönelik her hangi bir olumsuz davranış sergilemeyen gayrimüslimlere karşı, yalnızca iman etmemeleri nedeniyle Allah için savaş açılmasının İslam'a göre yanlış bir tutum olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.¹⁷¹ Bu nedenlerle

¹⁶¹ 4/Nisa, 85.

¹⁶² Mazharuddin Siddiki, Kur'an'da Tarih Kavramı, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar yay, İstanbul, 1982, ss.25-29; Candan, a.g.e.s.298.

¹⁶³ Aktaş, a.g.e., s.269; Şimşek, a.g.e., s.231; İbn-i Haldun, a.g.e., c.1, ss.224-225.

¹⁶⁴ 10/Yunus, 99.

¹⁶⁵ 4/Nisa, 80; 6/En'am, 107; 42/Şura, 48.

¹⁶⁶ 3/Âl-i İmran, 20; 5/Maide, 92.

¹⁶⁷ 2/Bakara, 256.

¹⁶⁸ 8/Enfal, 39; 9/Tevbe, 5, 12-13, 36, 73, 123; 66/Tahrim, 9.

¹⁶⁹ Şimşek, a.g.e., ss.289-293; Ahmet Yaman, İslam Devletler Hukukunda Savaş, Beyan yay, İstanbul, 1998, ss.54-55, 90-92; Abdurrahman Ateş, Kur'an'a göre Dinde Zorlama ve Şiddet Sorunu, Beyan yay, İstanbul, 2002, ss.242-266; 306-307; Fazlurrahman, İslam, s.66.

¹⁷⁰ 4/Nisa, 75; 5/Maide, 32.

¹⁷¹ İslam dünyasında insanlara küfürlerinden dolayı savaş açmanın zorunlu olduğu yönündeki cihad
→→

mü'minlerin kendi istekleri doğrultusunda savaş açmadıklarını ve savaşmalarının haklı temellere dayandığını görmekteyiz. Kur'an'ın mü'minlere emrettiği savaşın amacı itibarıyla incelendiğinde başlıca üç şekilde gerçekleştiği görülmektedir:

1. Meşru müdafaa savaşı,
2. Yardım maksadıyla yapılan savaş,
3. Mevcut bir savaşın devamı olarak yapılan savaş.¹⁷²

İslam'ın hedefi insanların yeryüzünde huzurlu bir yaşam sürmeleri ve Allah'ın istediği şekilde bir toplumsal yaşamda özgürce dinlerini yaşayabilmeleridir. Mü'minler böyle bir toplumsal yapı oluşturmak için şiddet yolunu takip etmeyecekler; ancak böyle bir düzeni kurmaya yönelik önlerine çıkan kâfirlerin baskılarına karşılık olarak çatışmadan da kaçınmayacaklardır.¹⁷³ Çünkü mü'minlerin yaşamak istedikleri toplumsal yaşamın insanlığın huzura kavuşacağı özelliklere sahip olması nedeniyle çatışmayı başlatan tarafın ilk olarak mü'minler olduğu gibi görünse de, aslında çatışmanın sebebinin bizzat kâfirlerin toplumsal yaşamlarından kaynaklandığını anlamaktayız.

Mü'minlerin, Allah'ın izniyle düşmanlarını öldürmeleri,¹⁷⁴ savaşmalarının Allah'ın mü'minler aracılığıyla kâfirleri cezalandırmasının göstergesi olması,¹⁷⁵ Allah'ın savaşlarda düşmanı öldürenin mü'minler değil kendisinin olduğunu söylemesi¹⁷⁶ mü'minlerin savaşlarının meşrulaştırıldığını göstermektedir. Ayrıca mü'minlerin Allah katında çok önemli bir fonksiyon gördüklerini anlamalarıyla mücadelelerinde yaptıkları her hareketin bizzat Allah tarafından yönlendirildiğinin bilincinde olmaları sağlanmaktadır. Böylece mü'minlerin yaşamlarının her alanında bu durumu hissetmeleriyle güçlerinin artmasına yönelik çok önemli bir destek sağladıklarını görmekteyiz.

B) SOSYOLOJİNİN VE KUR'AN'IN TOPLUMSAL ÇATIŞMAYA BAKIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Toplumsal çatışma kavramının sosyolojide çok önemli bir kapsama sahip olduğu görülmektedir. Kur'an'ın da toplumsal çatışma kapsamında konuları işleme- si Kur'an ve sosyoloji arasında toplumsal çatışma kavramı ve toplumsal çatışma-

→ →

anlayışının nasıl olduğu; İslam'ın ilk dönemlerinde Ehli Kitab'a yumuşak bir üslup kullanılmasına rağmen, Medine döneminde Ehli Kitab'ın ve müşriklerin ters davranışları nedeniyle bu üslubun sertleştirilerek onlarla savaşılmasının emredildiği; bu nedenle bu savaş ayetlerinin o dönemin şartlarıyla ilgili olduğu için tüm dönemler için geçerli bir hüküm olmadığına dair bkz: Mustafa Öztürk, "Kur'an'a Göre 'Öteki'nin Konumu", Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak, Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları kitabının içinde, Ankara Okulu yay, Ankara, 2004, ss.146-164.

¹⁷² Ateş, a.g.e., s.290, 293.

¹⁷³ Fazlurrahman, İslam ve Siyasi Aksiyon, s.22.

¹⁷⁴ 3/Âli İmran, 152.

¹⁷⁵ 9/Tevbe, 14, 52.

¹⁷⁶ 8/Enfal, 17.

nın işleyiş süreçlerinde hem mü'minlerin, hem de kâfirlerin çatışmalarını açıklamasına yönelik önemli benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Sosyolojik yaklaşımda toplumsal çatışmaların nedenleri ve sonuçları üzerinde aşağıdaki kavramların ve değerlendirmelerin Kur'an ile '*benzerliklerini*' genel başlıklar halinde şu şekilde sıralamamız mümkündür:

a) Çatışmaların uyumsuzluk,¹⁷⁷ uzlaşmazlık,¹⁷⁸ anlaşmazlık,¹⁷⁹ zıtlasma ve ters düşme,¹⁸⁰ amaç farklılığı,¹⁸¹ karşıtlık,¹⁸² engellenme,¹⁸³ muhalefet,¹⁸⁴ baskı, güç, otorite ve çıkar¹⁸⁵ kavramları çerçevesinde yorumlanması.

b) Toplumsal grupların psikolojik ve kültürel farklılıklarının olması,¹⁸⁶ bu farklılıkların istekler, değerler, inançlar ve çıkarlar üzerinden gerçekleşmesi.¹⁸⁷

c) Çatışmanın iki veya daha çok kişi veya grubun bir diğerini ortadan kaldırmaya veya etkisizleştirmeye çabaladığı bir etkileşim formu olması;¹⁸⁸ bilinçli bir mücadele şekli olarak¹⁸⁹ kişisel, doğrudan ve yıkıcı olması;¹⁹⁰ mücadele etmenin dışında, karşı tarafı yenerek¹⁹¹ onu zarara uğratmak ve ortadan kaldırmanın olması.¹⁹²

d) Nefret, kıskançlık, bencillik, değer yargıları, özlemler gibi bireylerin istek ve çıkarlarına dayalı psikolojik öğelerin toplumsal çatışmalara kaynak oluşturması.¹⁹³

¹⁷⁷ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Ayraç yay, Yayına Hazırlayanlar: Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ankara, 2000, s.616; Emin Karip, *Çatışma Yönetimi*, 3.Bas, PegemA yay, Ankara, 2003, s.3; Salih Güney, *Davranış Bilimleri*, 2.Bas, Nobel yay., Ankara, 2000, s.216.

¹⁷⁸ Zeki Arslantürk - M. Tayfun Amman, *Sosyoloji-Kavramlar-Kurumlar-Süreçler-Teoriler*, Çamlıca yay, 4.Bas, İstanbul, 2001, s.344.

¹⁷⁹ Güney, a.g.e, s.216; Orhan Gökçe - N. Ata Atabey, *Davranış Bilimleri Ders Notları*, Editör: Orhan Gökçe, Dizgi Ofset, 2.Bas, Konya, 2003, s.256.

¹⁸⁰ Gökçe, a.g.e, s.256.

¹⁸¹ Arslantürk, a.g.e, s.344.

¹⁸² Giddens, a.g.e, s.616; Güney, a.g.e, s.216; Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, Çev. Nilgün Çelebi, Toplum yay, Konya, tarihsiz, s.113-114.

¹⁸³ Gökçe, a.g.e, ss.257-259.

¹⁸⁴ Arslantürk, a.g.e, ss.342-343.

¹⁸⁵ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet yay, İstanbul, 2004, s.50.

¹⁸⁶ Karip, a.g.e, s.26.

¹⁸⁷ Karip, a.g.e, s.3; Gökçe, a.g.e, ss.257-259; Fichter, a.g.e, s.113.

¹⁸⁸ Fichter, a.g.e, s.113.

¹⁸⁹ Mahmut Tezcan, *Sosyolojiye Giriş "Temel Kavramlar"*, Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fakültesi yay., Ankara, 1995, s.107; Sezgin Kızılcılık, *Sosyoloji Teorileri*, Yunus Emre yay., c.2, 2.Bas, Konya, 1994, s.340; Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji*, 7.Bas, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayar-Yayın ve Yardım Vakfı yay., İstanbul, 1978, s.196; Gökçe, a.g.e, s.256.

¹⁹⁰ Tezcan, a.g.e, s.107.

¹⁹¹ Gökçe, a.g.e, s.257.

¹⁹² Dönmezer, a.g.e, s.196; Arslantürk, a.g.e, ss.342-343.

¹⁹³ Kızılcılık, a.g.e, c.1, s.85, 342; c.2, s. 251-252, 343, 388, 401, 477; Selahattin Hilav, *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*, Sosyal yay, 3.Bas, İstanbul, 1997, s.133; Georg Simmel, *Çatışma Fikri ve Modern Kültürde Çatışma*, Çev.Ahmet Aydoğan, İz yay, İstanbul, 1999, ss.65-69. Arslantürk, a.g.e, s.439; Giddens, a.g.e, s.5.

e) Toplumun bireyleri düşünce ve davranış açısından etkilemesi nedeniyle,¹⁹⁴ bireylerin toplumun inançlarından vazgeçmekte zorlanmaları ve buna bağlı olarak geleneksel yapılarla sıkıca bağlı bu kişi ve grupların toplum içinde ortaya çıkan yeni hareketlere tepki göstererek bu hareketleri engellemeye çalışmaları.¹⁹⁵

f) Sınıf bilincinin başka sınıflara göre farklılık, kendi sınıfına göre ise bir benzerlik bilinci olması,¹⁹⁶ bireyin öneminin sınıfının temel özelliklerinden etkilenerek oluşması,¹⁹⁷ bireyin kendi çıkarını bütün halkın çıkarı olarak evrenselleştirebilmiş olması¹⁹⁸ ile mü'minlerin grup bilinçleri arasında benzerlik olması.

Sosyoloji ve Kur'an'ın toplumsal çatışmaya bakışındaki '*farklılıklarını*' çatışma kuramları ve genel tartışma konuları etrafında şu şekilde sıralamamız mümkün-dür:

a) 'Fonksiyonalizm'in toplumdaki çatışma ve gerginlikleri negatif ve yıkıcı olarak ele alması, çatışmanın sosyal sistem açısından pozitif fonksiyonu olmaması¹⁹⁹ ve bu süreci engellemeye yönelik çeşitli yaptırımlar uygulanması gerekliliği²⁰⁰ düşünceleri ancak Kur'an hükümlerinin uygulandığı bir İslam toplumu için geçerli bir söylem olabilmektedir. 'Çatışma kuramcıları' için çatışmanın, sürekli olarak var olması, toplumsal değişim için itici bir güç olarak kaçınılmaz olması, toplumsal ilerlemeye katkı sağlayarak fonksiyonel bir işlev üstlenmesi, toplumsal baskı ortamlarında ortaya çıkarak sorunları çözmesi²⁰¹ şeklindeki genel fikirler de İslam'ı yaşanabilir kılmak için çatışma içerisine giren mü'minlerin durumlarını anlatmada ancak geçerli olabilmektedir. Dolayısıyla Kur'an için toplumsal düzenin korunmasının ya da toplumsal çatışmanın yapılmasının geçerlilikleri genel geçer bir kural olarak ortaya koyulmamaktadır. Kur'an, mü'minlerin toplumsal konumlarını tespit etmelerini ve buna göre düzeni koruma veya çatışma içerisine girme tutumlarını belirlemelerini istemektedir.

¹⁹⁴ Nur Betül Çelik, *İdeolojinin Soykütüğü Marx ve İdeoloji, Bilim ve Sanat yay, Ankara, 2005, s.38, 114; Marx, 1844 İktisadi ve Felsefi El Yazmaları, Çev. Ahmet Fethi, Felsefe Yazıları Karl Marx kitabının içinde, Hil yay, İstanbul, 2004, s.45; Margaret M. Poloma, Çağdaş Sosyoloji Kuramları, Çev., Hayriye Erbaş, Gündoğan yay, Ankara, 1993, s.92; Peter L. Berger, Kutsal Şemsiye-Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları, Çev. Ali Coşkun, 2.Bas, Rağbet yay, İstanbul, 2000, s.47, 58; Kızılcılık, a.g.e., c.1, s.390; Marx-Engels, Alman İdeolojisi Bölüm I, Çev. Ahmet Fethi, Felsefe Yazıları-Karl Marx kitabının içinde, Hil yay, İstanbul, 2004, s.132, 137; Giddens, a.g.e, s.6.*

¹⁹⁵ Recep Şentürk, *Yeni Din Sosyolojileri, Gelenek yay, İstanbul, 2004, s.62; Berger, a.g.e, s.48, 62-63, 83; Kızılcılık, a.g.e., c.1, s.134; c.2, s.376; Poloma, a.g.e, s.104; Arslantürk, a.g.e, s.418.*

¹⁹⁶ Dönmezer, a.g.e, s.313; Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Partisi Manifestosu, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal yay, 2.Bas, İstanbul, 2003, s.81, 93; Özer Özankaya, Toplumbilim, 8. Baskı, Cem yay, İstanbul, 1994, s.189.*

¹⁹⁷ Marx, *Komünist Partisi Manifestosu, s.94; Kızılcılık, a.g.e, c.2, s.297.*

¹⁹⁸ Marx, *Alman İdeolojisi, ss.126-127, 143, 174; Komünist Partisi Manifestosu, s.81-82.*

¹⁹⁹ Kızılcılık, a.g.e, c.2, s.11; Poloma, a.g.e., s.132.

²⁰⁰ Kızılcılık, a.g.e, c.2, s.105.

²⁰¹ Kızılcılık, a.g.e, c.1, s.82; c.2, ss.17-18; 340; 395-397; 409-410; 414; Simmel, a.g.e, s.29,30; 34; 47-48; Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981, ss.175-189.*

b) Marx, bilincin hayatı belirleyemeyeceğini,²⁰² hayattan kopuk düşüncelerin insanı yabancılaştırdığını²⁰³ ve bireylerin kandırılmalarına sebep olduğunu²⁰⁴ ve salt düşüncenin pratikte gerçekleşmeyeceğini²⁰⁵ söylemektedir. Marx, gerçek hayatın temellerini toplumsal yaşamın içinden çıkartmakta²⁰⁶ ve kendisine maddesel gerçekliğe²⁰⁷ bağlı olarak üretim biçimlerini²⁰⁸ temel almaktadır. O bu nedenle bilinci belirleyen toplum olduğunu,²⁰⁹ maddi koşulların değişmesiyle bilincin de ona göre değişeceğini²¹⁰ iddia ederek insanları düşüncelerin sahteliğinden uzaklaştırmakta ve insanlığı gerçek yaşama dönmeleri için uyarmaktadır.²¹¹

Marx'ın, düşüncenin hayatı belirlemeyeceği şeklindeki bu iddialarının hiçbir şekilde Kur'an tarafından kabul edilmediğini görmekteyiz. Çünkü Kur'an ilk olarak insanın düşüncelerini değiştirerek onu maddi dünyanın sahte gerçekliğinden uzaklaştırmakta ve ideal olan yaşamı önüne sermektedir. Buna bağlı olarak insan, Kur'an'ın sunduğu bu yaşamı kendi hayatında uygulamaya yönelik çaba sergilemekte, gerektiğinde toplumsal çatışmalara bile girebilmektedir. Dolayısıyla maddesel gerçeklik ve ideal gerçeklik üzerinden gerçekleştirilen toplumsal çatışmaların birbirinden çok farklı özelliklere ve sonuçlara sahip olduğunu söylememiz gerekmektedir.

c) Diyalektik anlayışın temelinde her şeyin sürekli bir değişim içerisinde olması²¹² düşüncesi yer almaktadır. Hegel, düşüncelerin tarihsel koşullara bağlı olarak değiştiklerini ifade ederek²¹³ genel geçer doğruların da değişebileceğini söylemektedir. Aynı zamanda doğruların değişmediği ve bundan dolayı dünyanın değişmez olduğunu ileri süren hâkim güçlerin toplumdaki konumlarını temellendirdiği ve pekiştirdiği düşünülmektedir.²¹⁴

'Doğru'ların toplumların durumlarına ve gelişimlerine bağlı olarak değiştiğini iddia eden diyalektik anlayışın Kur'an tarafından onay görmesi mümkün görünmemektedir. Kur'an, tüm zaman ve toplumlar için insanlığa genel doğrular ve ilke-

²⁰² Marx-Engels, Din ve İdeoloji, Çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu, Der: Yasin Aktay- M. Emin Köktaş, Din Sosyolojisi kitabının içinde, Vadi yay., 2. Bas, Konya, 1998, s.122.

²⁰³ Marx, 1844 İktisadi ve Felsefi El Yazmaları, ss.79-80.

²⁰⁴ Marx, Alman İdeolojisi, ss.141-142; Din ve İdeoloji, s.123; Komünist Partisi Manifestosu, s.94.

²⁰⁵ Marx, Feurbach Üzerine Tezler, Çev. Ahmet Fethi, Felsefe Yazıları Karl Marx kitabının içinde, Hil yay, İstanbul, 2004, ss.104-106; Marx, Alman İdeolojisi, 2004, s.119.

²⁰⁶ Marx, İktisadi ve Felsefi El Yazmaları, s.85, 88, 95, 98-99; Hilav, a.g.e, s.176.

²⁰⁷ Çelik, s.69; Arslantürk, a.g.e, s.371.

²⁰⁸ Marx, Alman İdeolojisi, ss.112-113, 120-122, 131.

²⁰⁹ Marx, Din ve İdeoloji, s.122; Alman İdeolojisi, ss.117-119, 123; Komünist Partisi Manifestosu, s.94; İktisadi ve Felsefi El Yazmaları, s.43, 80-81; Raymond Aron, Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, Çev. Korkmaz Alemdar, 4. Bas, Bilgi yay, Ankara, 2000, s.123.

²¹⁰ Marx, Komünist Partisi Manifestosu, s.94.

²¹¹ Marx, Alman İdeolojisi, ss.112; Çelik, a.g.e, s.102.

²¹² Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, 10. Bas, İstanbul, 1999, s.24; Hilav, a.g.e., s.24-25.

²¹³ Çelik, a.g.e, s.67.

²¹⁴ Hilav, a.g.e, s.51, 77; Marx, Alman İdeolojisi, ss.141-142.

ler belirlemekte ve insanlığın bu doğrulardan hiçbir şekilde ayrılmamasını istemektedir. Toplamların şartlara bağlı olarak farklı yapılanma içerisine girmeleri ancak Kur'an'ın sunduğu genel doğru ve ilkeler çerçevesinde gerçekleşmesi mümkündür. Aksi takdirde değişimin diyalektiğe bağlı olarak sadece toplumsal süreçlerle oluşması, toplumsal çatışmaların insanileşerek dnyevileşmesine neden olacak ve ilahi kaynağın devre dışı bırakılması anlamına gelecektir.

Diyalektik anlayış, zıtlıkları içerisinde barındırmakta ve gelişimin sağlanabilmesi için zıtlıkların tüm süreçlerde var olmasını zorunlu görmektedir.²¹⁵ Bunun sonucunda ilerlemenin karşıtını yok ederek değil;²¹⁶ diyalektik süreçle (tez-antitez-sentez) sağlanması gerekmektedir.²¹⁷ Hegel, bu diyalektiği idealist felsefenin aracı olarak kullanırken; Marx ise onu materyalist bir felsefenin aracı olarak kullanmıř²¹⁸ ve Hegel'in baş aşağı duran diyalektiğini ayakları üstüne evirerek²¹⁹ diyalektiği toplumsal süreçlere uygulamıştır. Marx'a göre, gelişmenin itici gücü, zıt gler arasındaki mücadeledir. Bundan dolayı ilerlemenin temel gücü, barışın gelişimi değil, mücadelelerin artmasından kaynaklanmaktadır.²²⁰

Bu diyalektik anlayışta toplumsal gelişim için zıtlıklara ihtiyaç olması sonucunda olumsuzlama sürecinde şu anki durumla gelecek olan durum arasında sürekli bir gerilim oluřacaęını²²¹ anlamamız, toplumsal yapıları temelinden sarsan bir durumun kabul edildiğini göstermektedir. Fakat toplumsal düzenin korunmasına önem veren Kur'an tarafından böyle bir anlayışın kabul edilebilmesi mümkün değildir. Kur'an mü'minlerin karşısında duran zıtlıkları gelişimi sağlayan bir olgu olarak görmemekte; aksine insanların kurtuluşunu engelleyen ve toplumsal gelişmenin önünde duran bir yapı olarak anlaşılmasını istemektedir. İslam mevcut toplumdaki değerlerle çatışmaya girmekte; fakat bunu yaparken o toplumun değerlerini İslami yönde değiştirerek gelişmeyi sağlamaktadır. Bu bakımdan İslam'ın diyalektiğe bakışı, toplumdaki olumsuz zelliklerin İslami yöne doğru değişiminin sağlanmasını içermekte ve bu değişim bir sentez olarak ortaya çıkmamaktadır. Değişim, sonsuza kadar değil, sadece İslam'ın istediği şekilde bir toplum oluşuncaya kadar sürmektedir.²²² Burada İslam'ın karşısında duran kötülükler ve onların temsilcileri olan kâfirlerin İslam'ın ya da İslam toplumlarının gelişimine yönelik özel bir rolü olduklarını söyleyebilmemiz mümkün değildir. Burada Allah tarafından

²¹⁵ Kongar, a.g.e, s.115; Kızılcelik, a.g.e, c.1, s.83; c.2, ss.510-512.

²¹⁶ Hilav, a.g.e, s.16, 81.

²¹⁷ Kongar, a.g.e, s.117; Hilav, a.g.e, ss.189-190.

²¹⁸ Kongar, a.g.e, s.116.

²¹⁹ Marx, Alman İdeolojisi, s.118; İktisadi ve Felsefi El Yazmaları, ss.79-101; Feurbach zerine Tezler, s.106; elik, a.g.e, s.64.

²²⁰ Aron, a.g.e, s.122.

²²¹ elik, a.g.e, s.68.

²²² İlyas Ba-Yunus, Ferid Ahmed, İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi, ev. Rıdvan Kaya, Bir yay, İstanbul, 1986, ss.66-67; Candan, a.g.e., s.215.

kâfirlere özel bir rol biçilmemektedir; kâfirler iradelerine bağlı olarak ortaya çıkarıldıkları toplumsal çatışmalarla diyalektik anlayışın olumlu özelliklerinden olan, olguların daha iyi kavranılması²²³ ve dinamizm kazanılmasına²²⁴ yönelik mü'minlerin toplumsal yaşamlarına katkı sağlamaktadırlar.

Diyalektik anlayışın temellendirilmesinde Hegel ve Marx'ın düşünce ve eylem arasındaki yaptıkları seçimi de Kur'an kabul etmemektedir. Kur'an ilk olarak düşüncelerin değişmesini daha sonra da değişen düşüncelere bağlı olarak toplumsal yapının değiştirilmesini istemektedir. Dolayısıyla Hegel ve Marx'ın aksine, değişim hem düşünce hem de eylemin birlikteliğinden ortaya çıkmaktadır.

d) Marx, toplumsal değişimin nedenini üretim biçimindeki değişmelerin, ekonominin ve toplumsal sınıfların oluşturduğunu söylemektedir.²²⁵ Marx, her yeni üretim biçiminin yeni bir sınıf ve yeni bir ideoloji yarattığını, bunun sonucunda yeni üretim tekniği nasıl burjuva sınıfını yarattı ise, aynı tekniğin proleter sınıfı da yarattığını söyleyerek²²⁶ toplumsal çatışmaların zeminini belirlemeye çalışmaktadır. Ancak tüm insan etkinliklerinin Marx'ın ileri sürdüğü gibi üretim biçimi tarafından²²⁷ belirlenmediği açıktır. Sosyal kurumların gruplar arası çatışmadan doğdukları ve varlıklarını sürdürdükleri²²⁸ anlayışının doğru olduğunu söylememiz de mümkün değildir. Ayrıca, toplumlardaki sınıf ve kast yapısının, Marx'ın ileri sürdüğü gibi iki yönlü yapıdan²²⁹ çok daha karmaşık olduğu da görülmektedir.²³⁰ Bu bakımdan Marx'ın üretim biçimlerine bağlı olarak ideolojilerin ve sınıfların ortaya çıktığını söylemesi ile mü'minlerin toplumsal çatışmalardaki fonksiyonları arasında bir paralellik kurmamız mümkün değildir. Mü'minler toplumsal şartların ürünü olarak toplumsal çatışmalarını gerçekleştirmemektedirler; onlar yalnızca Allah'ın istediği şekilde bir yaşamı elde etme amaçlı mücadelelerini sürdürmektedirler.

Kur'an'da, Marx'ın ekonomik temelli²³¹ bahsetmiş olduğu proletaryanın burjuvaziye devirmesi²³² şeklindeki bir çatışmanın olmadığını görmekteyiz. Mü'minlerin toplumdaki haksızlıklara karşı çıkararak adil topluma doğru ilerlemek için mücadele

²²³ Ejder Okumuş, *Meşruyet Ekseninde Din ve Devlet*, Pınar yay, İstanbul, 2003, s.45.

²²⁴ Nevin Abdulhalık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, *Ayışığı Kitapları*, İstanbul, 2001, ss.119-120; Talip Özdeş, "Çatışma veya Uzlaşma -21.Yüzyıla Girerken Çoğulculuğa Kur'an Açısından Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi e-dergisi*, s.9; Şimşek, a.g.e, s.274, 283.

²²⁵ Kongar, a.g.e, ss.124-125.

²²⁶ Marx, *Komünist Partisi Manifestosu*, s.69; *Alman İdeolojisi*, s.158.

²²⁷ Marx, *Komünist Partisi Manifestosu*, s.94; Kongar, a.g.e., ss.122-123.

²²⁸ Marx, *Komünist Partisi Manifestosu*, s.74, 141-142; Aron, a.g.e., s.123.

²²⁹ Marx, *Komünist Partisi Manifestosu*, ss.57-58.

²³⁰ Ba-Yunus, s.27; Marx'ın bu kuramına yönelik eleştiriler için bkz: Philippe Beneton, *Toplumsal Sınıflar*, Çev. Hüsnü Dilli, *İletişim yay.*, İstanbul, 199, s.50, 67; Kızılcılık, a.g.e., c.2, s.312.

²³¹ Marx, *Alman İdeolojisi*, s.168.

²³² Marx, *Komünist Partisi Manifestosu*, s.96-99; *Alman İdeolojisi*, s.167, 176; Marx, *Din ve İdeoloji*, s.123; Beneton, a.g.e., ss.25-26; Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akinhay, Derya Kömürcü, *Bilim ve Sanat Yay*, Ankara, 2003, s.654.

etmeleri, tüm insanların eşit olması, üstünlüğün ancak takva ile belirlenmesi ve bunun gibi toplumsal anlamda İslam'ın belirlemiş olduğu yaşamı elde etmek için başlatılan çatışmanın Marx'ın kuramına benzediğini belirtebiliriz. Ancak Kur'an, insanların eşit olduğunu söylemesiyle sınıfsız bir toplum oluşturmak istememekte, bu anlamda toplumsal sınıfların varlığını, işbirliğinin ve işleyiş bütünleşmesinin sağlanması için bir realite olarak kabul etmektedir.²³³ Bu bakımdan İslam'da doğuştan gelen statüler değil; kazanılan statüler önemli olmaktadır.²³⁴ Bu nedenle Marx'ın sınıf çatışmalarının Kur'an'da yer almadığını görmekteyiz. Ancak karşıt toplum anlayışlarının karşı karşıya gelmesinden dolayı bir toplumsal çatışma çıkmaktadır: Bir taraf mevcut yapıyı korumak isterken, diğer taraf ise bu mevcut yapıyı alt üst eden yeni bir oluşum içerisine girmektedir. Bu nedenle çatışmalar belli sınıflara ait olmamakta, tüm sınıfları kapsayan genel bir oluşum sağlanmaktadır. Kur'an, çatışmanın her dönem var olacağını belirtmektedir; ancak bu çatışma Marx'ın ileri sürdüğü gibi üretim sistemlerine bağlı olarak gelişen ekonomik temelli sınıf çatışmaları şeklinde olmayıp, İslam toplumunun oluşması için kâfirlerin müslümanları engellemeleri nedeniyle ortaya çıkan sürekli bir çatışma şeklidir.

SONUÇ

Her ne kadar insanların hoşuna gitmese de,²³⁵ yeryüzü dengelerinin sağlanması amacıyla²³⁶ çatışmaların olması kaçınılmaz olarak durmaktadır. Nitekim kâfirlerle mücadele içerisine giren peygamberlerin tümü yalanlanmış ve toplumlarıyla çatışmak zorunda bırakılmışlardır.²³⁷ Ancak mü'minlerin hiçbir şekilde kişisel çıkar amaçlı mücadele etmemeleri,²³⁸ bu çatışmaların toplumun huzurunu bozan, geleneksel yapıyı kargaşaya sürükleyen veya toplumsal gelişimi engelleyen bir olgu olarak nitelendirilmesini engellemekte ve ayrıca mü'minlerin çatışmalarını meşrulaştırmaktadır.

Kur'an'da toplumsal çatışmaların oluşum sürecinin belli aşamalarla gerçekleştiğini görmekteyiz. Dinin insan hayatına anlam kazandırması ile mü'minin bilinç yapısı şekillenmekte ve bunun sonucunda bireysel dini düşüncenin toplumsallaşması gerçekleşmektedir. Mü'minlerin toplum içinde düşünüş ve davranış yönüyle farklılaşmaları ve inançlarının gerektirdiği şekilde yaşamak istemeleri toplumsal çatışmaların ilk önemli nedenlerini oluşturmaktadır. Mü'minlerin inançlarının aynı zamanda toplumsal bir karşılık bulması onların tepkiyle karşılaşmalarına neden

²³³ Soylu, a.g.e., s.43, 51, 170-173.

²³⁴ Ayrıca Hz. Muhammed'in toplumsal sınıflara bakışı ve sınıflar arası çatışmayı önleyici hadisleri için bkz: Yılmaz, a.g.e., ss.36-40.

²³⁵ 2/Bakara, 216.

²³⁶ 2/Bakara, 251; 22/Hac, 40.

²³⁷ 22/Hac, 42-44; 38/Sad, 12-14.

²³⁸ 22/Hac, 41.

olmaktadır. Mü'minlerin karşısında duran kâfirler, mü'minlerin oluşturmak istedikleri toplumsal yapının kendilerinin çıkarlarının gitmesine neden olacağını görmele-ri ile tüm güçleriyle çatışma içerisine girmektedirler.

Kur'an, kâfirlerin özelliklerini ve toplum yapılanmalarını mü'minlere bildirerek onları uyarmakta ve mü'minlerin kâfirlerden farklı olduklarını göstererek onlardan uzaklaşmalarını sağlamaktadır. Bunun sonucunda mü'minler ile kâfirler arasında karşıtlık düşüncesinin ortaya çıkmasıyla çatışmanın temelleri oluşmaktadır. Bu sırada Kur'an, mü'minlerin kendi içlerinde kenetlenmelerini sağlayarak kuvvetli bir yapı oluşturmalarını istemektedir. Ayrıca ortaya çıkabilecek toplumsal çatışmaların hangi temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğini belirleyerek, mü'minlerin mücadelelerinin en doğru bir şekilde geçmesi için sistemli bir şekilde onlara yol göstermektedir. Böylece inananların toplumdaki değişikliği gerçekleştirmeleri için tüm bilgiler ve işaretler gösterilerek toplumun ilahi yöne doğru dönüştürülme mücadelesi de başlatılmış olmaktadır.

Kaynakça:

- » AKTAŞ, Faruk, *Kur'an'da Cehalet Kavramı*, Ekin Yay., İstanbul, 2001.
- » ALTINTAŞ, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Ribat Yay., Konya, tarihsiz.
- » ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, Bilgi Yay., 4.Bas., Ankara, 2000.
- » ARSLANTÜRK, Zeki-Amman, M. Tayfun, *Sosyoloji-Kavramlar-Kurumlar-Süreçler-Teoriler*, Çamlıca Yay., 4.Bas., İstanbul, 2001.
- » ATEŞ, Abdurrahman, *Kur'an'a göre Dinde Zorlama ve Şiddet Sorunu*, Beyan Yay., İstanbul, 2002.
- » AYDIN, Mustafa, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi -İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, Pınar Yay., 2.Bas., İstanbul, 2001.
- » BA-YUNUS, İlyas-Ahmed, Ferid, *İslam Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi*, Çev. Rıdvan Kaya, Bir Yay., İstanbul, 1986.
- » BENETON, Philippe, *Toplumsal Sınıflar*, Çev. Hüsnü Dilli, İletişim Yay., İstanbul, 1991.
- » BERGER, Peter L., *Kutsal Şemsiye-Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, Çev. Ali Coşkun, Rağbet Yay., 2.Bas., İstanbul, 2000.
- » EL-CABİRİ, Muhammed Abid, *Arap-İslam Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akçyüz, Kitabevi Yay., 2.Bas., İstanbul, 2001.
- » CANDAN, Abdulcelil, *Kur'an'da Hak-Batıl Mücadelesi*, 2 Kaynak Yay., Ankara, 2000.
- » ÇELİK, Nur Betül, *İdeolojinin Soykütüğü Marx ve İdeoloji*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 2005.
- » DÖNMEZER, Sulhi, *Sosyoloji*, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayar-Yayın ve Yardım Vakfı Yay., 7.Bas., İstanbul, 1978.
- » DÜZGÜN, Şaban Ali, *Din, Birey ve Toplum*, Akçağ Yay., Ankara, 1997.
- » FAZLURRAHMAN, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., 6.Bas., Ankara, 2000.
- » ———, *“İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde”*, Çev. Kazım Güleçyüz, İslam'da Siyaset Düşüncesi kitabının içinde, İnsan Yay., İstanbul, 1995.
- » FICHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, Çev. Nilgün Çelebi, Toplum Yay., Konya, Tarihsiz.
- » GİDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, Ayraç Yay., Yayına Hazırlayanlar: Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ankara, 2000.
- » GÜLER, İlhami, *“Kur'an'da ‘Cihad’ın Teoloji-Politiği”*, Politik Teoloji Yazıları kitabının içinde, Kitabiyat Yay., Ankara, 2002.
- » GÜNEY, Salih, *Davranış Bilimleri*, Nobel yay., 2.Bas., Ankara, 2000.
- » GÖKBERK, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, 10.Bas., İstanbul, 1999.
- » GÖKÇE, Orhan, N. Ata Atabey, *Davranış Bilimleri Ders Notları*, Editör: Orhan Gökçe, Dizgi Ofset, 2.Baskı, Konya, 2003.

-
- » İBN-İ HALDUN, *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2 Cilt, İstanbul, 2004.
  - » İZUTSU, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., 2.Bas., İstanbul, 1991.
  - » HAMİD, T. Abdülkadir, *Mekke Döneminde Siyasi Düşünce Metodolojisi*, Çev. Vahdettin İnce, Ekin Yay., İstanbul, 2001.
  - » HİLAV, Selahattin, *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*, Sosyal Yay., 3.Bas., İstanbul, 1997.
  - » KARATAŞ, Ali İhsan, "Hz. Peygamber'in (sav) Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu Nisan 2007, İslami İlimler Dergisi Yay., Çorum, 2007.
  - » KARİP, Emin, *Çatışma Yönetimi*, 3.baskı, PegemA Yay., Ankara, 2003.
  - » KAYACAN, Murat, *Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavrılar*, Ekin Yay., İstanbul, 2004.
  - » KIRMAN, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004.
  - » KIZILÇELİK, Sezgin, *Sosyoloji Teorileri*, 2 Cilt, Yunus Emre Yay., 2.Baskı, Konya, 1994.
  - » KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.
  - » KÖKTAŞ, M. Emin, *Türkiye'de Dini Hayat-İzmir Örneği*, İşaret Yay., İstanbul, 1993.
  - » MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 2003.
  - » MARX, Karl, *1844 İktisadi ve Felsefi El Yazmaları*, Çev. Ahmet Fethi, Felsefe Yazıları Karl Marx kitabının içinde, Hil Yay., İstanbul, 2004.
  - » ———, *Feuerbach Üzerine Tezler*, Çev. Ahmet Fethi, Felsefe Yazıları-Karl Marx kitabının içinde, Hil Yay., İstanbul, 2004.
  - » MARX, Karl-Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi Bölüm I*, Çev. Ahmet Fethi, Felsefe Yazıları-Karl Marx kitabının içinde, Hil Yay., İstanbul, 2004.
  - » ———, "Din ve İdeoloji", Çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu, Der: Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Din Sosyolojisi kitabının içinde, Vadi Yay., 2. Bas., Konya, 1998.
  - » ———, *Komünist Partisi Manifestosu*, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yay., 2.Bas, İstanbul, 2003.
  - » MORRIS, Brian, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, Çev. Tayfun Atay, İmge Yay., Ankara, 2004.
  - » MUSTAFA, Nevin Abdulhalık, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.
  - » OKUMUŞ, Ejder, *Meşruyet Ekseninde Din ve Devlet*, Pınar Yay., İstanbul, 2003.
  - » ———, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan yay, İstanbul, 1995.
  - » ÖZANKAYA, Özer, *Toplumbilim*, 8. Baskı, Cem Yay., İstanbul, 1994.
  - » ÖZDEŞ, Talip, "Çatışma veya Uzlaşma -21.Yüzyıla Girerken Çoğulculuğa Kur'an Açısından Bir Bakış", Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İnternet Dergisi.
  - » ÖZSOY, Ömer, *Sünnetullah -Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, 2.Bas, Fecr Yay., Ankara, 1999.
  - » ÖZTÜRK, Mustafa, "Kur'an'a Göre 'Öteki'nin Konumu'", Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak, Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004.
  - » POLOMA, Margaret M., *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Çev., Hayriye Erbaş, Gündoğan Yay., Ankara, 1993.
  - » SİDDİKİ, Mazharuddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yay., İstanbul, 1982.
  - » SİMMELE, Georg, *Çatışma Fikri ve Modern Kültürde Çatışma*, Çev. Ahmet Aydoğan, İz yay., İstanbul, 1999.
  - » SOYLU, Ali, *Kur'an'da Servet Dağılımı*, Pınar Yay., İstanbul, 2003.
  - » SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörürü", İstanbul Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.22, 2010.
  - » ŞENTÜRK, Recep, *Yeni Din Sosyolojileri*, Gelenek Yay., İstanbul, 2004.
  - » ŞİMŞEK, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., 2. Bas., İstanbul, 2001.
  - » TEZCAN, Mahmut, *Sosyolojiye Giriş "Temel Kavramlar"*, Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara, 1995.
  - » VATANDAŞ, Celaleddin, *Tevhid ve Değişim*, İstanbul, 1992.
  - » YAMAN, Ahmet, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, Beyan Yay., İstanbul, 1998.
  - » YILMAZ, Hayati, *Toplumsal Dönüşümde Sünnet*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004.
  - » YOLCU, Mehmet, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Denge Yay., 2.Bas., İstanbul, 2005.
-